

(2)

ISSN 0130-5719

Філософська думка

1 1979

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На сторінках журналу «Філософська думка» продовжують друкуватися матеріали на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару, що вивчають Конституцію СРСР, Конституції союзних і автономних республік.

У цьому номері вміщуються статті: Велика сила дружби народів; І. П. Головаха, І. В. Іванько — Єдність суспільної думки російського і українського народів. (До 325-річчя возз'єднання України з Росією); В. Д. Шевців — Ідейний крах українського буржуазного націоналізму; М. І. Лавринович — Зміцнення соціальної однорідності колгоспного селянства; В. К. Забігайло — Кризові тенденції в сучасній буржуазній правовій ідеології.

121

Філософська думка

науково-теоретичний журнал

Заснований 1927 року
Виходить 6 разів на рік

1
1979

ОРГАН ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР
КИЇВ

СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ
«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

До 325-річчя возз'єднання України з Росією

Велика сила дружби народів	3
Головаха І. П., Іванько І. В. — Єдність суспільної думки російського і українського народів	11

Шевців В. Д. — Ідейний крах українського буржуазного націоналізму	21
---	----

Характерні риси соціалістичного способу життя

Лавринович М. І. (Житомир) — Зміцнення соціальної однорідності колгоспного селянства	30
Сафонов Ю. Ф. (Севастополь) — Соціальні фактори якості роботи	38

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

Волович В. І. — Ідейно-виховна робота як об'єкт соціологічного дослідження	48
Гендін О. М. (Красноярськ) — Роль соціального пізнання у плануванні суспільних процесів. (До 50-річчя першого п'ятирічного плану)	60
Депенчук Н. П. — Комплексні проблеми і інтегративні процеси в сучасному природознавстві	73

З історії вітчизняної філософії

Гроза Л. П. (Одеса) — Розробка проблем етики на Радянській Україні в період побудови соціалізму	82
---	----

Критика буржуазної ідеології

Забігайло В. К. — Кризові тенденції в сучасній буржуазній правовій ідеології	90
--	----

Рецензії

Уйомов А. І. (Одеса) — Методологія і логіка історичного дослідження	99
Новиков М. П. (Москва) — Актуальні проблеми формування атеїстичного світогляду	101
Наші автори	104

СОДЕРЖАНИЕ

К 325-ЛЕТИЮ ВОССОЕДИНЕНИЯ УКРАИНЫ С РОССИЕЙ. Великая сила дружбы народов. *Головаха И. П., Иванов И. В.*—Единство общественной мысли русского и украинского народов. *Шевцов В. Д.*—Идейный крах украинского буржуазного национализма. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Лавринович Н. И.* (Житомир) —Укрепление социальной однородности колхозного крестьянства. *Сафонов Ю. Ф.* (Севастополь) —Социальные факторы качества работы. ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *Волович В. И.*—Идейно-воспитательная работа как объект социологического исследования. *Гендин А. М.* (Красноярск) —Роль социального познания в планировании общественных процессов (К 50-летию первого пятилетнего плана). *Депенчук Н. П.*—Комплексные проблемы и интегративные процессы в современном естествознании. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Гроза Л. П.* (Одесса) —Разработка проблем этики на Советской Украине в период построения социализма. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Забигайло В. К.*—Кризисные тенденции в современной буржуазной правовой идеологии. РЕЦЕНЗИИ. *Уемов А. И.* (Одесса) —Методология и логика исторического исследования. *Новиков М. П.* (Москва) —Актуальные проблемы формирования атеистического мировоззрения. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

ON THE 325th ANNIVERSARY OF REUNION OF THE UKRAINE WITH RUSSIA. Powerful Strength of the Peoples' Friendship. *Golovakha I. P., Ivan'o I. V.*—Unity of Social Thought of the Russian and Ukrainian Peoples. *Shevtsov V. D.*—Ideological Failure of the Ukrainian Bourgeois Nationalism. CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOCIALIST WAY OF LIFE. *Lavrinovich N. I.* (Zhitomir) —Consolidation of Social Homogeneity of Kolkhoz Peasantry. *Safonov Yu. F.* (Sevastopol) —Social Factors of Labour Quality. PROBLEMS OF SCIENCE AND PRACTICE INTERRELATIONS. *Volovich V. I.*—Ideological and Educational Work as an Object of Sociological Research. *Gendin A. M.* (Krasnojarsk) —Role of Social Cognition in Planning Social Processes. *Depenchuk N. P.*—Complex Problems and Integrative Processes in Modern Natural Science. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Groza L. P.*—Development of Ethics Problems in the Soviet Ukraine in the Period of Socialism Construction. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Zabigailo V. K.* The Crisis Tendencies in Modern Bourgeois Law Ideology. REVIEWS. *Uiemov A. I.* (Odessa)—Methodology and Logic of a Historical Research. *Novikov M. P.* (Moscow) —Urgent Problems in Formation of Atheistic Ideology. OUR AUTHORS.

ВЕЛИКА СИЛА ДРУЖБИ НАРОДІВ

Дружба народів СРСР — одне з історичних досягнень реального соціалізму. Вона є могутньою силою розвитку радянського суспільства, справді невичерпним джерелом будівничої наснаги радянських людей, їх визначним спільним надбанням.

Яскравою демонстрацією дружби народів СРСР є святкування 325-ої річниці возз'єднання України з Росією.

8 (18) січня 1654 року відбулася видатна подія в житті наших братніх народів: Переяславська рада прийняла історичне рішення про возз'єднання України з Росією, яке було вираженням загальної волі українського народу до союзу і дружби з російським народом. Учасники Ради у відповідь на заклик Богдана Хмельницького про возз'єднання з російським народом одностайно висловили бажання, «чтоб есми вовеки вси едино были»¹.

У постанові ЦК Компартії України про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією підкреслено велике значення цього історичного акту для нашої республіки, розквіт якої вирішальною мірою пов'язаний з неухильним поступальним розвитком і всебічним зміцненням життєдайної дружби народів СРСР — творців нової, комуністичної цивілізації. У ній відзначається, що святкування 325-ї річниці возз'єднання України з Росією — це знаменна подія в громадсько-політичному житті республіки, яскрава демонстрація плідотворності і неперушності братерської дружби українського і російського, всіх народів нашої країни².

Возз'єднання з російським народом в єдиній державі було закономірним наслідком всієї попередньої історії двох братніх слов'янських народів, які — разом з білоруським народом — походять від єдиного кореня — древньоруської народності, що утворила свого часу могутню державу — Київську Русь. «Возз'єднання, — відзначалося в Тезах про 300-річчя цієї видатної події, схвалених ЦК КПРС, — мало величезне значення для дальшого історичного розвитку двох великих народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» (В. І. Ленін).

Навіки поєднавши свою долю з братнім російським народом, український народ врятував себе від іноземного поневолення і забезпечив можливість свого національного розвитку; у спільній боротьбі проти спільних ворогів — царизму, кріпосників і капіталістів, а також проти іноземних загарбників — зростала й міцніла дружба трудящих Росії і України. В епоху імперіалізму цю боротьбу очолив найреволюційніший в світі робітничий клас, керований своїм бойовим авангардом — Комуністичною партією³. Російський робітничий клас, партія Леніна привели народи Росії до всесвітньо-історичної перемоги над самодер-

¹ Воссоєдиненне України с Россней. Документи и материалы. В 3-х т.— М.: Изд-во АН СССР, 1953, т. 3, с. 461.

² Див.: У ЦК Компартії України. Про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією.— Комуніст України, 1978, № 10, с. 10.

³ Див.: Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу.— К.: Політвидав України, 1954, с. 3—4.

жавством, поміщиками й буржуазією, навіки згуртували народи нашої країни, допомогли трудящим України вийти на шлях будівництва нового життя.

З перемогою Великого Жовтня було покладено край соціальному й національному гнобленню народів колишньої царської Росії, створено умови для становлення радянських соціалістичних націй, закладено основи для їх тісного співробітництва у загальнонародній справі комуністичного будівництва. Розпочався новий етап у розвитку відносин дружби між народами нашої країни — на основі марксистсько-ленінської теорії під керівництвом ленінської партії комуністів розгорнулося будівництво нового суспільства, формування й зміцнення єдиної сім'ї народів-братів, радянського народу як історично нової соціальної й інтернаціональної спільності людей.

У теоретичній розробці і втіленні в життя принципів національної політики Комуністичної партії величезна заслуга належить В. І. Леніну. Він розкрив місце національно-визвольного руху у боротьбі робітничого класу, всіх трудящих за визволення від капіталістичного гноблення, вказав конкретні шляхи розв'язання національного питання, передбачив тенденції дальшого розвитку націй, закономірність їхнього всебічного розквіту й зближення. Марксистсько-ленінське вчення визначило і способи розв'язання національного питання, обґрунтувало його підпорядкованість питанню про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату, переконливо довело, що лише на основі і в процесі соціалістичної перебудови суспільства може встановитись і розвиватись справжнє братерство народів. Вільне самовизначення націй і народів, досягнення їх фактичної рівності, їхня братерська дружба і взаємодопомога, повсюдне утвердження ідеології пролетарського інтернаціоналізму й послідовна боротьба проти буржуазного націоналізму і шовінізму — усе це завдяки послідовній і наполегливій політичній, організаційній та ідеологічній роботі партії Леніна стало реальністю життя нашої багато національної країни.

«Єдність радянського народу знайшла свій найпереконливіший вияв у героїчних подвигах в ім'я захисту Вітчизни. Союз і дружба всіх націй і національностей нашої країни витримали таке найтяжче випробування, як Велика Вітчизняна війна»⁴, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев. Спираючись на цю непорушну дружбу й братерський союз, радянські люди в небувало короткий історичний строк здійснили такі грандіозні програми, як проведення індустріалізації, колективізації й культурної революції, відбудова народного господарства у повоєнні роки, освоєння космосу і просторів Сибіру й Далекого Сходу. Життєдайна сила соціалістичного інтернаціоналізму, братерської дружби радянських народів стала, підкреслює у своїй книзі «Цілина» товариш Л. І. Брежнев, одним із джерел трудової наснаги цілинників. «Нинішня карта Казахстану свідчить: цілину дійсно освоювала вся країна... Крім казахів, корінних жителів степу, в багатьох його господарствах можна було зустріти представників різних національностей. Цілина стала справжньою школою інтернаціонального виховання, вмістилищем мудрого досвіду, трудових навичок і рішимості представників усіх народів нашої країни перемогти!»⁵.

Великий Жовтень ознаменував собою докорінний поворот в історичній долі українського народу, як і всіх народів нашої країни. Став-

⁴ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1974, т. 4, с. 58.

⁵ Брежнев Л. І. Цілина. К.: Політвидав України, 1978, с. 42.

ши на шлях соціалістичної революції, пролетаріат і трудове селянство України з братньою допомогою російського робітничого класу знищили експлуататорський лад, розгромили буржуазно-націоналістичну контрреволюцію, створили свою, справді народну державу, яка виражає волю й інтереси робітників, селян, інтелігенції, трудящих всіх національностей республіки. Створена, як і передбачав В. І. Ленін, «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських»⁶, вільна Радянська Україна впевнено увійшла до ряду найрозвинутіших країн світу, небачено посилила свій індустріальний і аграрний потенціал, збагатила науку й культуру, розквітла у сім'ї братніх радянських республік. Нині її економіка — невід'ємна складова частина цілісного народногосподарського комплексу СРСР. В єдиному ритмі з життям усїєї Радянської країни розвивається її громадсько-політичне й культурне життя. Докорінно змінилося соціальне обличчя республіки. Встановилась міцна ідейно-політична єдність робітників, селян і трудової інтелігенції. Значно зросла чисельність робітничого класу, його політична зрілість і освіченість. Дедалі тісніше зближується з ним колгоспне селянство, швидко зростають ряди народної інтелігенції. В умовах народовладдя, широкої і дійової соціалістичної демократії небувалого піднесення набула соціальна будівнича активність трудящих, ефективною стала їх участь в управлінні справами держави і суспільства. Радянський лад гарантує радянським громадянам широкі політичні, соціальні і особисті права і свободи.

УРСР бере активну участь в міжнародному житті, а праці українських науковців і літераторів, здобутки Радянської України в галузі освіти й культури дістали світове визнання. В розвитку духовної культури українського народу, всіх народів СРСР велику роль відіграє російська мова, яка, за словами товариша Л. І. Брежнєва, «будучи засобом спілкування багатомільйонного і багатонаціонального радянського народу, набуває дедалі більшого поширення серед народів світу. Вона сприяє вкладові нашої країни у скарбницю світової культури і відкриває доступ до духовних багатств світової цивілізації радянським людям і народам інших країн»⁷. Російська мова є могутнім засобом міжнародного спілкування, поширення кращих здобутків науки і культури, духовного обміну і збагачення культур народів Радянської країни.

Досягнення Української РСР — предмет гордості всього радянського народу. Вони стали можливі лише завдяки братній співдружності з трудящими інших республік СРСР, насамперед Російської Федерації. «Без перебільшення можна сказати, — відзначав товариш Л. І. Брежнєв, — що тільки в співдружності радянських республік, об'єднавшись з ними і подесятеривши тим самим власні сили, зміг посправжньому розправити свої плечі, знайти простір своїй трудовій енергії і талантам народ України!»⁸

Згуртованість і взаємодопомога народів, могутність нашої союзнаї держави дала небачене прискорення розвиткові всіх радянських республік, відкрила перед народами СРСР, перед трудящими України не обмежені можливості для всебічного прогресу в усіх галузях суспіль-

⁶ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 125.

⁷ Брежнєв Л. І. Учасникам III Міжнародного конгресу викладачів російської мови і літератури. — Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 80.

⁸ Брежнєв Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 4, с. 54.

ного життя. Збулася віковична мрія українського народу — навіки об'єднані всі його землі. «Переваги соціалізму, його величезну творчу силу особливо зримо видно на прикладі західних областей України... — зазначив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький. — Возз'єднавшись в єдиній Радянській соціалістичній державі, трудящі цих областей повною мірою відчували життєдайну силу ленінської національної політики КПРС, дружби народів СРСР. Сьогодні за рівнем економічного і соціально-культурного розвитку західні області стали врівень з усією республікою, з усією нашою країною»⁹.

Завдяки нездоланному союзові, дружбі рівних і рівноправних радянських народів під керівництвом Комуністичної партії в СРСР за короткий історичний строк здійснені грандіозні соціально-економічні перетворення, склався новий тип соціально-класових та національних відносин — відносин дружби, братерства і товариської взаємодопомоги. У процесі будівництва соціалізму і комунізму в нашій країні вперше у світовій історії сформувались і розвиваються соціалістичні нації. На основі їх всебічного розквіту і неухильного зближення виникла нова історична спільність людей — радянський народ, уособлення соціальної й інтернаціональної єдності радянського суспільства. Її основою є панування соціалістичної власності, широка соціалістична демократія, непорушна морально-політична єдність нашого суспільства, науковий світогляд. Ця спільність відзначається єдністю соціально-класових і національних інтересів, живиться з невичерпного джерела — ленінської дружби народів. Її становлення спричинило формування й поширення благородного почуття загальнонародної гордості радянської людини — почуття, в якому злилися її патріотизм і інтернаціоналізм і яке втілює в собі все найкраще, створене трудящими всіх націй і народностей радянської країни, усе те, що є спільним, рідним і священним для них. Основними рисами цієї загальнонародної гордості є палка відданість справі будівництва комунізму, радянський патріотизм, соціалістичний інтернаціоналізм і гуманізм, колективізм, непримиренність до ворогів соціалізму, миру й прогресу.

Той факт, що понад сто націй і народностей нашої Вітчизни ось уже понад 60 років живуть у дружбі, що їх братерське співробітництво дало такі плідні результати, забезпечивши могутність соціалістичної держави і розквіт кожної з союзних республік, має всесвітньо-історичне значення, є блискучим практичним підтвердженням глибокої правоти ідей марксизму-ленінізму, правильності ленінської національної політики КПРС, Радянської держави. Історичний досвід соціалістичного союзу і братерської дружби російського та українського народів, всіх народів нашої країни переконливо спростовує брудні наклепи націоналістичних запродавців, лютих ворогів українського народу. «Буржуазні пропагандисти хотіли б використати націоналістичну ідеологію як «троянського коня», — зазначає товариш В. В. Щербицький. — Але ці панні забувають, що радянський народ уже давно ідейно розгромив подібні спроби і чудово розуміє їх антикомуністичну суть.

Братерська дружба і співробітництво народів СРСР непохитні. Як весни несуть вічне оновлення, так і соціалістичне братерство народів,

⁹ Про проект Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України, Голови комісії по підготовці проекту Конституції Української РСР товариша В. В. Щербицького на Пленумі ЦК Компартії України 21 березня 1978 р. — Радянська Україна. 1978, 25 березня.

що з'єднує у будівничому творенні їх розум, досвід, енергію, животворне своїми великими джерелами»¹⁰.

Перемога Жовтневої революції, успіхи в будівництві соціалізму й комунізму, здійснення культурної революції величезною мірою сприяли дальшому розвитку марксистсько-ленінського суспільствознавства, збагатили теорію наукового комунізму величезним практичним досвідом створення нового суспільства. Став можливим теоретичний аналіз цілої низки принципово нових соціально-історичних явищ, породжених реальним соціалізмом — і зокрема розвитку дружби народів, пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, єдності духовної культури російського і українського народів, усіх народів нашої країни.

Дослідження цих надзвичайно важливих процесів активно здійснюються у масштабах всієї нашої країни з перших років Радянської влади.

Радянськими вченими-суспільствознавцями створено низку фундаментальних праць, присвячених питанням інтернаціоналізації суспільного життя за соціалізму. Ці питання всебічно розкрито у багатотомній «Історії СРСР», «Історії філософії СРСР» та інших працях.

Значне поживлення досліджень проблем пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, радянського патріотизму, глибоке вивчення історичних коренів, особливостей і закономірностей розвитку духовної — зокрема філософської — культури братніх народів, в тому числі українського й російського, було спричинене в УРСР святкуванням 300-річчя возз'єднання України з Росією, що широко відзначалося у нашій республіці, у РРФСР та інших радянських республіках.

Починаючи від середини 50-х років і особливо протягом останнього десятиріччя, суспільствознавці нашої республіки багато й плідно працювали над вивченням економічних, соціально-політичних, етнічних та історичних аспектів процесу єднання наших народів — зокрема історії господарського спілкування й економічних зв'язків між ними, закономірностей розвитку побуту, обрядності, фольклору, літературних взаємин росіян і українців, інших східнослов'янських народів.

Значну увагу приділяли суспільствознавці республіки всебічному аналізу ідейно-філософських зв'язків прогресивних мислителів, розкриттю глибокої єдності філософської думки на Україні і в Росії. У низці ґрунтовних праць досліджується духовна спорідненість російського і українського народів у XVI—XVIII ст. Яскравим прикладом органічної єдності духовної культури українського й російського народів є багата ідейна спадщина селянського просвітителя, філософа й поета Григорія Сковороди — це було аргументовано показано у наукових працях, виданих у зв'язку з його 250-річним ювілеєм, зокрема у книгах: «Від Вишеньського до Сковороди. З історії філософської думки на Україні XVI—XVIII ст.» (К., «Наукова думка», 1972); «Філософія Григорія Сковороди» (К., «Наукова думка», 1972); «Григорій Сковорода — 250» (К., «Наукова думка», 1975) та ін.

Чимало зроблено для розкриття внеску діячів Києво-Могилянської академії в єднання духовних культур російського, українського, білоруського й молдавського народів, введено до наукового обігу багатовартового історичного матеріалу, показано, як протягом тривалого історичного періоду міцніли й збагачувалися ідейні зв'язки прогресивних мислителів братніх народів. Учені нашої республіки розкрили процес

¹⁰ Щербіцкий В. В. Благородное, всепобеждающее чувство. Ответы на вопросы главного редактора «Литературной газеты», 5 нояб. 1972 г.—Щербіцкий В. В. Избр. речи и статьи. М.: Политиздат, 1978, с. 51.

генезису духовних культур східнослов'янських народів, культур, що сформувалися на основі духовної культури древньоруської держави, переконливо показали наукову безпідставність фальсифікацій українськими буржуазними націоналістами історії Київської Русі.

Проблемі розвитку зв'язків між російським, українським і молдавським народами присвячена також видана у 1977 році в Кишиневі праця «Очерки по истории молдавско-руско-украинских философских связей XVII—XX вв.», у написанні якої взяла участь і науковці Інституту філософії АН УРСР. Предметом цієї колективної розробки є вивчення закономірностей формування й розвитку наукових (і зокрема — філософських), культурних зв'язків між братніми народами. Видруковано також кілька праць, що висвітлюють українсько-болгарські та українсько-угорські ідейно-філософські зв'язки у XIX ст., наприклад: «Українсько-болгарські філософські зв'язки. (Друга половина XIX ст.)» (К., «Наукова думка» 1966) М. Д. Бичварова і В. С. Горського; «Про деякі форми міжнаціональних ідейних зв'язків. (На матеріалі українсько-угорських взаємин XIX ст.)» (В кн.: «З історії філософії на Україні». К., «Наукова думка», 1967).

Слід відзначити, що для останніх років характерне поживлення досліджень в галузі історії філософських зв'язків між братніми народами у другій половині XIX — на початку XX ст. Наукова розробка згаданої проблематики сприяє поглибленню наших знань про розвиток цих зв'язків у дореволюційний період. Вивчення науковцями республіки філософської думки російських і українських революційних демократів, їхнього ставлення до віковичної дружби наших народів ще раз переконливо показало, що Тарас Шевченко і Марко Вовчок, Панас Мирний і Іван Франко, Павло Грабовський і Михайло Коцюбинський, Леся Українка та багато інших видатних українських літературних і громадських діячів обстоювали братерську дружбу російського і українського народів, боролися проти українського буржуазного націоналізму. Так само боротьба передових російських мислителів, зокрема, В. Г. Белінського і М. Г. Чернишевського, за зміцнення братнього єднання й збагачення дружби наших народів, проти отруйної націоналістичної ідеології відображала не тільки широкий і тривалий історичний процес боротьби російського й українського народів за зміцнення дружніх відносин між ними. Разом з тим вона у концентрованому вигляді виражала й історію багатовікової боротьби трудящих росіяні і українців проти гноблення й експлуатації, за соціальне й національне визволення. Проведені в республіці дослідження дають яскраву й переконливу картину цієї визвольної боротьби народів у переддень епохи пролетарських революцій.

Чільне місце у доробку науковців УРСР посідають дослідження всебічного розвитку і збагачення братерської дружби народів у повоєнний період. Велика увага приділялася питанням про розвиток націй і міжнаціональних відносин у Радянській країні, міжнародний досвід національного будівництва в СРСР. Розроблялися проблеми пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, досліджувалася ленінська теоретична спадщина у галузі національного питання, інтернаціоналістського виховання трудящих; вивчалися й широко пропагувалися рішення з'їздів КПРС, інші партійні документи; матеріали, що стосуються питання про становлення історично нової соціальної й інтернаціональної спільності людей — радянського народу. Ці проблеми ґрунтовно розроблені, зокрема, колективом науковців секції суспільних наук АН УРСР — авторами фундаментальної праці «Великий советский народ» (К.; «Наукова думка», (1976).

Радянська наука збагатилася дослідженнями співвідношення національного й інтернаціонального, інтернаціоналізму й патріотизму як невід'ємних рис нашого способу життя. В Українській РСР вийшли колективні монографії (за участю співробітників Інституту філософії АН УРСР), які розкривають той всебічний вплив на сучасний суспільний розвиток, що його справляє ленінська дружба народів, яка є одним з основних джерел процвітання радянських націй і народностей, дальшого зміцнення співдружності народів соціалістичних країн, становлення і зміцнення соціальної однорідності соціалістичного суспільства. Зроблений помітний внесок в дослідження особливостей процесу єднання духовних культур, взаємозбагачення філософської думки російського і українського народів, зокрема вагоме слово належить тут науковцям — авторам великих колективних монографій «Нариси історії філософії на Україні» (К., «Наукова думка», 1966), «Розвиток філософії в Українській РСР» (К., «Наукова думка», 1968). У цих та інших працях переконливо показується, що в умовах соціалізму духовна культура і суспільна думка народів, що об'єднали свої зусилля в інтернаціональній справі будівництва комунізму, інтенсивно розвиваючись і збагачуючись, сягають небачених висот, слугують важливим засобом формування нової людини — патріота й інтернаціоналіста.

Марксистсько-ленінські положення й методологічні принципи покладені в основу досліджень з історії, літературознавства, лінгвістики, етнології тощо; вони втілені в статтях таких фундаментальних праць, як «Українська Радянська Енциклопедія», «Історія міст і сіл України», «Історія Української РСР», «Словник шевченкознавства» та інших.

Важливим засобом інтенсифікації й координації досліджень у республіці стали наукові конференції, на яких обговорювалося широке коло питань, пов'язаних із згаданою проблематикою. Визначною подією у науковому житті республіки стала проведена у Львові всесоюзна конференція «Теоретичні проблеми історії марксистсько-ленінської філософії і суспільної думки в СРСР», присвячена 60-річчю Великого Жовтня. На ній, зокрема, було підбито підсумки багаторічних циклів досліджень процесу єднання духовних культур братніх народів, які ведуться у РРФСР, УРСР, БРСР та інших республіках, наголошено на великому значенні таких досліджень для поліпшення організації й піднесення ефективності інтернаціоналістського й патріотичного виховання, ідеологічного забезпечення політики КПРС і Радянської держави. Останніми роками відбувалися зустрічі науковців в Одесі і Харкові, у Чернівцях й Івано-Франківську тощо.

Науковці, викладачі вузів, партійні й радянські працівники з багатьох наукових центрів і міст республіки здійснюють велику дослідну й пропагандистську роботу у галузі виховання трудящих як переконаних радянських патріотів й інтернаціоналістів, бойовничих провідників марксистсько-ленінської ідеології. Грунтовній, глибоко аргументованій критиці піддають вони буржуазні концепції націй і національного розвитку, ведуть непримиренну боротьбу проти підступів буржуазно-націоналістичної ідеології, ідейних диверсій антирадянщиків і антикомуністів, проти їхніх спроб гальванізувати такі пережитки минулого, як національна зарозумілість і пихатість, замилювання патріархальщиною тощо, проти намагань підірвати непорушну єдність радянських народів.

Сучасні вимоги до наукового дослідження, що їх висуває суспільна практика зрілого соціалізму, пов'язані з дальшим активним прирощенням знання, дальшим теоретичним узагальненням історичного досвіду соціалістичного й комуністичного будівництва. Постанова ЦК Компартії України про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання

України з Росією ставить перед працівниками суспільних наук, в тому числі — філософами України, нові відповідальні завдання. Належить провести глибокі розробки, залучити нові фактичні дані, узагальнити сучасний досвід соціалістичного розвитку національних відносин у нашій країні, в країнах соціалістичної співдружності, вивчати взаємовплив духовної культури російського та українського народів, всіх народів СРСР; створити цілісну наукову картину того, як протягом віків формувалась і міцніє нині дружба народів — рушійна сила їхнього всебічного розвитку, їхнього соціалістичного прогресу.

Дружба народів Радянської країни — історичне завоювання соціалізму. Вона, зазначає товариш Л. І. Брежнев, «народжувалась в класових битвах проти самодержавства, в боротьбі за перемогу Жовтня, міцніла на будовах п'ятирічок, гартувалась у вогні Великої Вітчизняної війни. Вона випестувана трудящими всіх націй і насамперед російським робітничим класом, російським народом, який високо підніс прапор інтернаціоналізму і на ділі показав приклад вірності цьому прапорі»¹¹.

Радянські люди називають себе інтернаціоналістами, маючи на те всі права й підстави. Вони на практиці продемонстрували всьому світові, чого можуть добитися народи, які об'єдналися на принципах соціалізму, на принципах справжньої рівності, братерства і свободи. Ці принципи послідовно утверджує Комуністична партія у своїй організаторській, політичній та ідеологічній діяльності. Вони повною мірою втілені в радянській дійсності, стали нормою нашого життя.

* * *

В статье рассматривается всестороннее созидательное влияние ленинской дружбы советских народов на развитие нашего общества, анализируется вклад ученых республики в разработку проблем пролетарского интернационализма и социалистического патриотизма, в исследование процесса единения духовной культуры, философской мысли русского и украинского народов.

¹¹ Брежнев Л. І. В згуртованому строю радянських республік.— Брежнев в Л. І. Ленінським курсом, т. 4, с. 229.

І. П. ГОЛОВАХА, І. В. ІВАНЬО

ЄДНІСТЬ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ РОСІЙСЬКОГО І УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ

У цьому році трудящі нашої республіки разом з усіма народами Союзу РСР святкують 325-річчя возз'єднання України з Росією. В постанові ЦК Компартії України «Про організаційно-політичні заходи по підготовці і святкуванню 325-річчя возз'єднання України з Росією» підкреслюється, що славетна річниця відзначається «як знаменна подія в громадсько-політичному житті республіки, яскрава демонстрація плодотворності і непорушності братерської дружби українського і російського, всіх народів нашої країни»¹.

Коріння дружби східнослов'янських народів сягає у сиву давнину, беручи початок в історії давньоруської держави з центром у м. Києві, який незабаром відзначатиме своє 1500-річчя.

Могутня держава східних слов'ян Київська Русь була спільною колискою трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Спільність походження і соціально-економічних інтересів, єдність завдань боротьби проти зовнішніх ворогів, близькість мови, звичаїв і психічного складу зумовлюють спільність культури і суспільної думки російського і українського народів, «таких близьких, — як підкреслював В. І. Ленін, — і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»². Зважаючи на це, В. І. Ленін піддавав гострій критиці позицію буржуазних націоналістів, що виступали з реакційною проповіддю взаємовідчуження російського і українського народів. Ця ленінська критика не втратила своєї актуальності донині.

Адже й сьогодні буржуазні націоналісти, фальсифікуючи історію, продовжують вишукувати «доводи» «ворожості» чи принаймні цілковитої «відмінності» як історичної долі, так і рис світогляду російського і українського народів. З цією метою вони перекидають відомі факти історичних зв'язків братніх народів і, зокрема, єднання їх культур на різних історичних етапах.

Радянська наука багато зробила для вивчення з позицій марксистсько-ленінської методології як історії України в її зв'язках з братньою Росією, так і історії взаємозв'язків їхніх культур.

Проблеми єднання передової суспільної думки України та Росії висвітлені в різних аспектах. Ґрунтовно вивчено історію загальнокультурних, літературно-мистецьких зв'язків. Наслідками цих досліджень є, зокрема, такі колективні праці, як «Російсько-українське літературне єднання» (К., 1953), «Украинские революционные демократы о дружбе украинского народа с русским» (К., 1954), «Из истории русско-украинских музыкальных связей» (М., 1956), та ін.

Останніми роками багато зроблено у справі поглибленого дослідження проблем єднання суспільно-політичної та філософської думки України та Росії. Свідченням цього є, наприклад, монографії: В. Ю. Єв-

¹ У ЦК Компартії України. Про підготовку до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією.— Комуніст України, № 10, 1978, с. 10.

² Ленін В. І. Україна.— Повне збір. творів, т. 32, с. 334.

докименко. «Братне єднання. Передові мислителі України про дружбу українського і російського народів» (К., 1966); «Ідейні зв'язи прогресивних мислителів братських народів (XVII—XVIII в.)» (К., 1978); «Н. Г. Чернышевский и философская мысль на Украине» (К., 1978); В. М. Нічик. «Внесок діячів Києво-Могилянської академії в єднання духовних культур російського, українського і білоруського народів» («Філософська думка», 1974, № 5); І. П. Головаха, П. Т. Манзенко. «Ідейна спадщина М. Г. Чернишевського і матеріалістична філософія на Україні другої половини XIX — початку XX ст. («Філософська думка», 1978, № 4) та ін.

Усвідомлення спільності культур братніх народів становить одну з характерних рис філософських і суспільно-політичних поглядів найвизначніших представників українського і російського народів.

Ідея єдності східних слов'ян становить провідний мотив у комплексі проблем, які визначають спрямування прогресивної суспільної думки в Київській Русі. Це дістало своє відображення у найвизначнішій пам'ятці стародавньої культури східних слов'ян — «Слові о полку Ігоревім». У ньому суворо засуджуються князівські міжусобиці і обгрунтовується ідея єднання всіх сил перед лицем іноземної навали. Як відомо, К. Маркс звернув увагу саме на цю особливість ідейно-естетичного ідеалу автора «Слова». «Суть поеми, — писав він, — заклик руських князів до єднання якраз перед навалою власне монгольських полчищ»³.

Татаро-монгольська навала посилила процес розпаду Київської Русі. Але згодом утворюється могутня Російська держава з центром у Москві, яка очолює переможну боротьбу за визволення від татаро-монгольського ярма. Українські ж і білоруські землі на той час були загарбані польсько-литовською шляхтою, що гальмувало вільний розвиток взаємозв'язків між народами-братами. Польські феодали, які загарбали більшість українських земель, насаджували церковну унію, проводили політику насильного ополячування українців, глумилися з української мови й культури, намагаючись духовно поневолити український народ і розірвати його зв'язки з російським народом. Ось чому проблема воз'єднання України з Росією стає однією з провідних у системі поглядів і діяльності передових представників обох народів-братів.

Тривала визвольна боротьба проти чужоземних гнобителів переросла у всенародну війну на чолі з Богданом Хмельницьким, яка закінчилася історичним актом воз'єднання України з Росією. «Воз'єднання України з Росією в 1654 р. було закономірним результатом всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів — російського і українського. Воно було зумовлене багатоглавним розвитком економічних, політичних і культурних зв'язків України з Росією і відповідало корінним інтересам і сподіванням обох народів»⁴.

Ця історична подія створила умови до дальшого зближення народів, зміцнення економічної могутності їх спільної держави, для прогресу їхньої культури і суспільної думки.

Кращі представники суспільної думки України XVII—XVIII ст. обгрунтовували і обстоювали ідею воз'єднання з Росією. Спадщина таких вихованців і професорів Києво-Могилянської академії, як І. Ко-

³ Маркс К.—Лист Ф. Енгельсу 5 березня 1856 р.—Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 16.

⁴ Тези про воз'єднання України з Росією (1654—1954).—К.: Держполітвидав УРСР, 1954, с. 5.

нонович-Горбацький, І. Гізель, І. Галятовський, А. Радивиловський, С. Полоцький, Данило Туптало, Ф. Прокопович, М. Довгалевський, М. Козачинський, Г. Сломінський, Г. Кониський і особливо Г. Скворода, становить значний внесок у творчий розвиток вітчизняної філософської думки XVII—XVIII ст., що здійснювався на ґрунті усвідомлення спорідненості культури і суспільної думки українського і російського народів. Філософська та суспільна думка України розвивалась у нерозривному зв'язку з культурою братерського російського народу.

У XVIII ст. на філософську думку України значний вплив зробили такі видатні російські діячі, як М. Ломоносов, М. Новиков, О. Радіщев. Водночас відомий філософ-просвітник Я. Козельський своїми творами збагатив російську і українську суспільну думку. Особливо яскравою є картина взаємодії представників української і російської культур в галузі літератури й мистецтва, науки і суспільної думки. Причому форми взаємозв'язків і єднання були надзвичайно різноманітні. Цей взаємозв'язок виявляється і в діяльності російських учених на ниві освіти на Україні, і в участі українців у справі розвитку всеросійської освіти й науки. Російські і українські вчені творчо взаємодіють, обґрунтовуючи ідеї єднання культур братніх народів, висвітлюючи історію російсько-українських взаємозв'язків. Прогресивні діячі російської культури істотно впливали на розвиток суспільної думки і культури України. Українські діячі і собі активно пропагували і популяризували досягнення російської культури.

Розвиток вищої освіти, науки і філософії на Україні в XIX ст. відбувався у тісній взаємспівдружності російських і українських учених, що працювали й займалися науковими розробками в Харківському, Київському, Новоросійському, Одеському та інших університетах і ліцеях. Такі вчені-філософи, природознавці, філологи, як І. Ризький, П. Лодій, Д. Кавунник-Веланський, Т. Осиповський, І. Тимковський, І. Снегіров, І. Срезневський, М. Максимович, О. Бодянский та ін., відіграли важливу роль у розвитку вітчизняної просвітницької філософської та суспільної думки.

Визначне місце в історії взаємозв'язків братніх культур, в єднанні сил для боротьби проти самодержавства і розвитку визвольної думки належить декабристам. Члени Південного товариства і Товариства об'єднаних слов'ян, що діяли на Україні, обстоювали ідею єднання російського і українського народів, показували їх історичну спільність і братерство. Активну участь в харківських журналах «Український вісник», «Український журнал» брав декабрист В. Раєвський. Велике значення в розвитку суспільної думки на Україні мала діяльність П. Пестеля, М. Крюкова, братів П. та А. Борисових, О. Барятинського, С. Волконського. Декабристи важливого значення надавали оспівуванню вільнолюбних прагнень народів, подвигів видатних патріотів, що мужньо боролись проти пригноблених Вітчизни. Добре відомі твори К. Рилєєва, присвячені героїчним сторінкам історії України, такі як «Войнаровський», «Наливайко», «Богдан Хмельницький».

Оспівуючи подвиги борців за волю народу в минулому, декабристи намагались піднести в російському і українському народах прагнення до свободи, до активної боротьби з самодержавством. Члени Товариства з'єднаних слов'ян пропагували ідею федеративного єднання всіх слов'янських народів на основі рівності і державного суверенітету. Більшість декабристів дотримувалися думки, що «близьке знайомство є основою дружби як між людьми, так і між народами»⁵.

⁵ Див.: Літературное наследство.—М.: Изд-во АН СССР, 1954, т. 60, с. 27.

Ідея об'єднання слов'янських народів, як відомо, була включена до програми Кирило-Методіївського товариства (1846). Це товариство не було однорідним щодо класово-політичних прагнень його учасників. Революційно-демократичні переконання обстоювали в ньому Т. Шевченко, М. Гулак, І. Посяда, О. Навроцький. У підготовлених товариством відозвах до українського, російського і польського народів містилися заклики згуртуватися для спільної боротьби за ліквідацію кріпосництва, за створення республіки східних слов'ян на основі свободи й рівності станів.

З середини ХІХ ст. значний вплив на розвиток передової суспільної думки на Україні зробили представники російської революційної демократії.

О. І. Герцен підтримував прогресивних діячів України, зокрема Т. Шевченка, якого називав «цілком народним письменником», політичним діячем і борцем за свободу⁶. Український революційний демократ в свою чергу був знайомий з нелегальними закордонними виданнями О. Герцена і М. Огарьова, зазнав впливу їх філософських і політичних ідей. Видання Герцена і його публіцистичні твори зміцнювали в Шевченкові революційні переконання.

Беликий інтерес до розвитку культури і суспільної думки на Україні виявляв В. Г. Белінський. Багато праць його присвячено оцінці й характеристичні творів з історії України, української народної творчості. Великий критик відгукувався на появу майже всіх визначних творів українських письменників — І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка, О. Бодяньського та багатьох інших. Він постійно пропагував ідею історичної необхідності дружби братніх російського і українського народів. Єднання народів-братів, на його думку, — умова їх успішної боротьби проти іноземних завойовників, за вільний розвиток їхніх культур.

В. Г. Белінський позитивно оцінював ряд творів Г. Квітки-Основ'яненка та Є. Гребінки, написаних як російською, так і українською мовами. Як тепер встановлено, йому належить рецензія на «Кобзар», виданий 1840 р., в якій дається висока оцінка книжці і відкидаються випадки з боку реакційних критиків журналів «Сын отечества» і «Библиотека для чтения» на адресу поета за те, що його твори написані українською мовою. Белінський нагадує, що поет виріс на Україні і з «дитячих літ його уявлення одягалось у форми південного наріччя (тобто української мови.— І. Г., І. І.).— «Невже треба,— запитує критик,— заглушити святі звуки тільки тому, що декілька чоловік у модних фраках не зрозуміє цих звуків, не зрозуміє або не схоче зрозуміти рідного відгомону слов'янської мови...?»⁷.

Велике значення для розвитку прогресивної думки на Україні відіграла творчість М. Г. Чернишевського та М. О. Добролюбова⁸.

Боротьба М. Чернишевського і М. Добролюбова за демократичне єднання російської і української культур пов'язана з їхнім прагненням спрямувати розвиток української культури і суспільної думки в прогресивному напрямі. Саме тому вони всіляко підтримують Т. Шевченка,

⁶ Див.: Юнге Е. Ф. Воспоминания.— М., 1913, с. 355.

⁷ Белинский В. Г. Полн. собр. соч.— М., 1954, т. IV, с. 172.

⁸ Роль і значення М. Чернишевського для української культури і суспільної думки широко висвітлені, зокрема, в публікаціях, що з'явилися в рік святкування 150-річчя з дня народження великого російського революціонера-демократа. Див.: Ш а б л и н о в с к и й Е. С. Чернышевский и Украина.— К., 1978; Н. Г. Чернышевский и философская мысль на Украине.— К., 1978; М. Г. Чернышевский и украинская литература.— К., 1978.

Марка Вовчка, які виражали прагнення українського народу, і водночас піддають нищівній критиці патріархально-консервативних діячів.

Чернишевський, Добролюбов, Писарев щиро вітали гуманістичний пафос, антикріпосницьку спрямованість народних оповідань Марка Вовчка. Вони надзвичайно високо цінували творчість Тараса Шевченка. «Маючи тепер такого поета, як Шевченко,— підкреслює М. Чернишевський, — малоросійська література також не потребує нічийої ласки»⁹. Чернишевський вважав Шевченка безперечним авторитетом в оцінці явищ суспільного життя України. Водночас російський революційний демократ піддав критиці українських письменників, що стояли на консервативних ідейних позиціях.

У рецензії на працю Г. Данилевського про творчість Квітки-Онов'яненка М. Чернишевський засудив консервативні тенденції і моралізаторство, властиві деяким творам Квітки. У зв'язку з цим критик ставив питання про потребу глибокого вивчення життя, розкриття реальних соціальних проблем як умову прогресивного розвитку української культури. Його міркування були спрямовані проти помітної в суспільній думці на тогочасній Україні тенденції до романтичної ідеалізації старовини. Велику роль в суспільно-політичному житті України відіграли статті М. Г. Чернишевського «Національна безтактність» та «Народна безтолковість», присвячені критиці галицького москвофільського «Слова» та слов'янофільської газети «День». Ці статті свідчать про обізнаність критика з характером класових суперечностей і культурного життя не тільки на Наддніпрянській Україні, а й у Галичині, Буковині та Закарпатті. Він послідовно застосовує класовий підхід до аналізу суспільних подій і показує, що національні інтереси перебувають в залежності від класових. З цих позицій М. Чернишевський критикує націоналістичні забобони діячів львівського «Слова», протиставляючи їм незаперечний авторитет Т. Г. Шевченка.

В 60-і роки поборником єднання прогресивної культури російського і українського народів виступає російський вчений, революціонер-народник І. Прижов. В колі його наукових інтересів Україна посідає почесне місце. Прижову належить фундаментальна праця з історії української словесності. Він відгукнувся рецензією на перше посмертне видання «Кобзаря», в якій пише, що Шевченко «прокладав соціальному життю новий, світлий шлях» і називає українського Кобзаря «великим поетом всього слов'янського світу»¹⁰.

Крім творів Шевченка, Прижов високо цінував оповідання Марка Вовчка. Але найбільше уваги він приділяв українській народній творчості. Крізь усі праці його проходить думка про народ як справжнього творця культури. Він активно популяризує українську пісенну творчість, в її багатстві він вбачає запоруку того, що «літературне панування народу принесе з собою розквіт моральності, культури і науки, ще небачений в історії»¹¹.

У боротьбі проти самодержавної політики, за єднання прогресивної російської і української культури в XIX ст. певну роль відіграли й ліберальні діячі та вчені, зокрема М. Петров, О. Котляревський, М. Дашкевич, Л. Жемчужников, М. Сокальський, П. Житецький і особливо О. Пипін та О. Потебня. Незважаючи на властиву їхнім поглядам соціально-класову обмеженість, вони певною мірою сприяли збагаченню духовних культур обох братніх народів.

⁹ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч.— М., 1950, т. VII, с. 934.

¹⁰ Див. газ. «Голос», 1867, № 207.

¹¹ Див.: Мазуркевич А. Р. И. Г. Прыжов.— Киев: Гослитиздат Украины, 1958, с. 137.

Новий етап у розвитку братерської дружби і взаємодопомоги трудящих України і Росії припадає на кінець XIX — початок XX ст. Швидкий розвиток в цей час товарно-грошових відносин, масове розорення селянства, класове розшарування на селі, формування армії промислового пролетаріату, посилення класового і національного гноблення зумовили виникнення соціал-демократичного руху і розгортання боротьби революційних демократів другого періоду їх історичної еволюції.

Прагнучи ідейно обґрунтувати шляхи успішної боротьби проти будь-якого гноблення, за соціальне і національне визволення трудящих, революційні демократи України, що діяли наприкінці XIX — на початку XX ст., зверталися насамперед до спадщини найвидатніших представників передової російської суспільної думки. С. Подолинський, О. Терлецький, П. Грабовський, М. Павлик, М. Коцюбинський, Леся Українка та інші українські революціонери-демократи цієї доби в своїх художніх та публіцистичних творах, у спеціальних розвідках і листуванні висловили чимало глибоких думок щодо спільності історичної долі українського і російського народів, джерел, закономірностей, перспектив та значення їх боротьби за розв'язання спільних завдань загальносоціального і національного характеру. Істотний вклад в розробку проблем, що стосуються історії соціально-політичного та духовного життя трудящих двох братніх народів, передумов і тенденцій їх спільної боротьби, вніс І. Франко.

І. Франко був непримиренним борцем проти пануючих класів австроугорської монархії і російського самодержавства, за соціальне і національне визволення українського народу, за його союз і дружбу з російським народом. Український мислитель був великим другом трудового народу і передової інтелігенції Росії, відважним захисником прогресивної російської культури, який вбачав шлях до визволення рідного народу в спільній з трудящими Росії революційній боротьбі проти класових та іноземних ворогів, в нерозривній дружбі обох братніх народів. У статті «Щирість тону і щирість переконань» Франко писав: «Ми всі русофіли, чуєте, повторюю ще раз: ми всі русофіли. Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову... І російських письменників, великих світочів у духовнім царстві, ми знаємо й любимо... І ми чуємо себе ближчими до них, як до вас, чуємо себе солідарними з ними у всім, що для нас дороге і святе і високе, бо знаємо, що се не фрази, не «символи» якогось фікційного єдинства, а кровні, життєві здобутки вселюдської цивілізаційної праці. Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні золоті зерна та пильно відрізняємо їх від половин, від жужелю, від виплодів темноти, назадництва та ненависті, сплоджених догвовіковою історією... і в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і світла основа нашого русофільства»¹².

Відзначимо, в зв'язку з цим, що зовсім безпідставними є твердження українських буржуазних націоналістів (В. Дорошенко, В. Мудрий) про те, ніби І. Франко не був прихильником російської літератури, поборником єднання українського народу з російським, не зазнав впливу передової російської суспільної думки. Буржуазно-націоналістична фальсифікація ідейної спадщини великого поета-революціонера спростовується численними, незаперечними фактами.

І. Франко непохитно стояв на позиціях дружби братніх російського та українського народів, високо оцінював прогресивну російську куль-

¹² Франко І. Щирість тону і щирість переконань.— Франко І. Твори в 20 томах. К., Держлітвидав України, 1955, т. 16, с. 354.

туру і її діячів, викриваючи при цьому реакційну культуру правлячих класів Росії та її соціально-політичні підвалини. Він закликав інші народи, насамперед слов'янські, до єднання з передовою Росією, яка представлена іменами Чернишевського, Добролюбова, Писарева, Салтиков-Шчедріна, Тургенева, в інтересах боротьби з «Росією» Суворіна, Каткова, Мещерського та інших реакціонерів.

Протягом всього свого свідомого життя Франко вивчав і пропагував російську художню і наукову літературу, публіцистику, мистецтво, «спирався на них у процесі формування свого революційного світогляду, в боротьбі проти реакційних соціально-політичних та естетичних ідей. У творах Франка ми знаходимо глибоке визнання плідності взаємодії української і російської культур, в тому числі передової суспільної думки двох народів, могутнього впливу духовної культури російського народу, особливо художньої літератури, на ідейний розвиток російського і українського народів. «...Коли літератури європейських народів, — писав він, — нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених»¹³. Але через класову обмеженість своїх соціально-політичних поглядів, яка дістала відображення в утопічному характері їхнього соціального вчення та ідеалістичному розумінні історії, українські революційні демократи не змогли вказати справжнього шляху визволення трудящих.

Послідовно інтернаціоналістська, класово-пролетарська за своєю суттю ідеологія дружби і братерства українського і російського народів, як і всіх народів нашої Вітчизни, обґрунтована В. І. Леніним. Мотиви єднання народів-братів містяться в програмних документах російських марксистів та марксистських організацій допролетарського періоду визвольного руху. Інтернаціоналістськими за своєю суттю були діяльність членів багатонаціональної за своїм складом Російської секції І Інтернаціоналу, перших революційних організацій робітничого класу та марксистських гуртків, плеханівської групи «Визволення праці», масовий рух робітників, відкриті збройні виступи пролетаріату і керіваних ним трудящих мас.

Ця ідеологія могла виникнути лише на основі розробленої основоположниками марксизму-ленінізму теорії наукового комунізму, теорії націй і національних відносин, принципів пролетарського інтернаціоналізму, а втілитись у життя — за умов масового пролетарського визвольного руху, очолюваного революційною марксистською партією, внаслідок перемоги соціалістичної революції.

Спираючись на обґрунтоване К. Марксом та Ф. Енгельсом розуміння сутності націй і національних відносин, зокрема на положення про те, що «разом з антагонізмом класів всередині націй впадуть і ворожі відносини націй між собою»¹⁴, В. І. Ленін в нову історичну епоху показав, що національне питання є невід'ємною складовою частиною більш загального питання — про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, що єдино правильним шляхом ліквідації національного гноблення, подолаття національного розбрату, утвердження дружби й братерської взаємодопомоги народів може бути лише шлях класової боротьби, інтернаціональної солідарності трудящих всіх націй і народностей, знищення капіталізму і побудова соціалізму.

¹³ Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори.—К.: Політвидав України, 1956, с. 315—316.

¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.—Твори, т. 4, с. 428

Величезна роль В. І. Леніна в теоретичній розробці і практичному розв'язанні національного питання полягає, зокрема, в тому, що у надзвичайно складних історичних умовах, коли багатонаціональна Російська імперія перетворилась на вузловий пункт всіх суперечностей імперіалізму, він науково точно показав підпорядкованість боротьби за національне визволення — боротьбі за визволення робітничого класу, всіх трудящих з-під капіталістичного гніту, розкрив реальний, конкретно-історичний зміст національного і інтернаціонального, визначив дійові шляхи радикального розв'язання національного питання, передбачив загальні тенденції і перспективи розвитку націй, їх всебічного розквіту і зближення при соціалізмі і злиття в умовах комуністичного суспільства.

Ідея союзу суверенних соціалістичних націй проходить червоною ниткою через усю ленінську теоретичну спадщину. В. І. Ленін постійно підкреслював необхідність тісної інтернаціональної єдності трудящих Росії і України. «Ми хочемо,— говорив він,— братерського союзу всіх народів. Якщо буде Українська республіка і Російська республіка, між ними буде більше зв'язку, більше довір'я»¹⁵. Цей виновок В. І. Ленін зробив, будучи глибоко переконаний в тому, що в ході пролетарської революції в Росії неминуче складуться необхідні умови для створення добровільного союзу радянських республік, бо лише об'єднання спільних зусиль вільних народів, їх єдність і згуртованість можуть бути вірною запорукою справедливого розв'язання національного питання, насущних завдань найбільш прогресивного історичного розвитку.

Утвердження в свідомості пролетарських мас України ідей братерського союзу і дружби народів в пролетарський період визвольного руху відбувалось завдяки наполегливій роботі учнів і соратників В. І. Леніна на Україні, які входили до складу «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», інших соціал-демократичних, після 1903 року — більшовицьких організацій, — Ю. Мельникова, П. Запорожця, Д. Неточаєва, І. Лалаєнца, І. Бабушкіна, Г. Петровського, М. Баумана, Б. Ейдельмана, А. Луначарського, О. Шліхтера, В. Воровського, О. Цюрупи, Л. Кецовелі, Д. Мануїльського та ін. У своїй пропагандистській діяльності вони широко використовували праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Значна заслуга в обґрунтуванні ідеї про єдність інтересів і дій трудящих Росії та України у боротьбі за соціальне і національне визволення належить агентам ленінської «Искры» на Україні — В. Шелгунову, Д. Ульянову, Р. Землячю, П. Красікову, Ф. Ленгніку, Г. Окулову, М. Скрипнику та ін. Спираючись на ленінські праці з національного питання, вони викривали реакційний зміст діяльності і «теоретичних» побудов ідеологів українського буржуазного націоналізму.

Вирішальною умовою розв'язання національного питання в нашій країні, історичним рубежем, з якого почався новий етап у розвитку українського народу, стала перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. У резолюції «Україна і Росія», яку в умовах громадянської війни та іноземної інтервенції прийняв I з'їзд КП(б)У (липень 1918 р.), відзначалося, що єдність України і Росії «створила міцний базис для єдності боротьби пролетаріату України і Росії», що «ідея «самостійності»... остаточно дискредитована в найширших трудових масах України» і що, отже, завдання полягало в тому, щоб «боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського цент-

¹⁵ Ленін В. І. Промова в національному питанні на сьомій (квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б).— Повне зібр. творів, т. 31, с. 418.

ралізму», в межах єдиної Радянської Соціалістичної Республіки¹⁶. Саме перемога Великого Жовтня забезпечила утворення Союзу РСР, розв'язання національного питання. «Особливе місце серед досягнень Жовтня, — говорив Л. І. Брежнев на урочистому засіданні, присвяченому 60-й річниці Жовтневої революції, — займає розв'язання національного питання — одного з найболючіших, найдраматичніших питань в історії людського суспільства»¹⁷.

Завдяки непорушному союзові вільних і рівноправних народів за короткий історичний строк були здійснені грандіозні перетворення в економічному фундаменті країни, встановлений новий тип суспільних відносин, відбулася глибока культурна революція, досягли небаченого розквіту наука і культура. Великі завоювання, сила й могутність багатонаціональної Радянської держави були продемонстровані в період відбудови народного господарства, довоєнних п'ятирічок, в роки Вітчизняної війни, в період побудови розвинутого соціалістичного суспільства. Вони кореняться в тому, що радянський суспільний і державний лад втілює життєві інтереси всіх націй і народностей СРСР. В цьому полягає корінна протилежність братерського союзу радянських народів характерові міжнародних стосунків у буржуазних країнах.

У процесі будівництва соціалізму в нашій країні сформувалися соціалістичні нації. Виникла і розвивається принципово нова історична спільність людей — радянський народ, яка уособлює собою органічну єдність соціально-класового, інтернаціонального, загальнорадянського і національного. Ця спільність складається з трудивників всіх народів СРСР і базується на неподільному пануванні соціалістичних відносин, марксистсько-ленінській ідеології, принципах соціалістичного інтернаціоналізму. Відмітною особливістю цієї спільності є її монолітність, ідейна і моральна згуртованість, яка виключає соціальну поляризацію суспільства і міжнародний антагонізм, забезпечуючи тим самим розквіт і вільне зближення всіх націй. Характерними рисами радянського народу як нової історичної спільності є відданість справі комунізму, любов до своєї багатонаціональної Батьківщини, всієї соціалістичної співдружності, пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм, високе усвідомлення громадського обов'язку, колективізм, взаємодопомога, непримиренність до всього того, що вороже марксистсько-ленінізму, його історичним завоюванням.

Керуючою, надихаючою силою великого союзу народів країни Рад є Комуністична партія. Партія радянських комуністів, побудована на інтернаціоналістських принципах, виражає насущні інтереси всіх народів СРСР, послідовно здійснює ленінську національну політику, спрямовує зусилля трудящих на розв'язання чергових завдань комуністичного будівництва, на дальший розквіт і зближення націй і народностей. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства — великого завоювання всіх народів нашої країни — політика партії спрямована на те, щоб і далі зміцнювати Союз Радянських Соціалістичних Республік, послідовно здійснювати ленінський курс на розквіт соціалістичних націй і їх поступове зближення, виховувати всіх трудящих в дусі соціалістичного інтернаціоналізму, глибокої поваги до всіх націй і народностей, непримиренності до виявів націоналізму, шовінізму та національної обмеженості.

¹⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К.: Політвидав України, 1976, ч. I, с. 20.

¹⁷ Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства.— К.: Політвидав України, 1977, с. 7.

Сила і міць радянського суспільства полягають в його соціально-політичній та ідейній єдності. Тому партія надає великого значення формуванню інтернаціоналістської свідомості трудящих всіх соціальних груп, націй і народностей СРСР, боротьбі проти пережитків націоналізму та шовінізму. Єдність інтернаціонального і патріотичного в процесі виховання нової людини впливає з самої суті марксизму-ленінізму як інтернаціонального і водночас глибоко патріотичного вчення.

Внаслідок розв'язання національного питання, торжества марксистсько-ленінської інтернаціоналістської ідеології суспільна думка в СРСР отримала нові імпульси свого всебічного розвитку. Вона має єдину соціальну і світоглядно-методологічну основу; її мета — всіляко сприяти дальшому всебічному розвитку нашої багатонаціональної країни, утвердженню комуністичних суспільних відносин, формуванню нової людини, боротьбі проти ворожої марксизму-ленінізму буржуазної і ревізіоністської ідеології.

325-у річницю славетного історичного акту воз'єднання України з Росією трудящі нашої республіки зустріли в розквіті творчих сил. В братній сім'ї народів СРСР Радянська Україна досягла небачених успіхів в розвитку економіки, яка є невід'ємною складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу Союзу РСР, соціально-політичного життя, науки і культури. У складі багатонаціонального Радянського Союзу вона впевнено крокує до світлого комуністичного майбуття.

* * *

Стаття посвячена 325-летию воссоединения Украины с Россией. В ней раскрывается историческое единство общественной мысли братских народов, вышедших из общей колыбели — Киевской Руси, показывается, что во все времена общественная мысль обоих народов развивалась в тесном содружестве и что осознание общности их культуры и общественной мысли составляет одну из характерных черт мировоззрения всех прогрессивных представителей русского и украинского народов.

Особое внимание в статье уделяется единству теоретической и практической деятельности революционных демократов Украины и России, борьбе многонациональных по своему составу марксистских кружков, групп, организаций, созданной В. И. Лениным партии нового типа за единение и дружбу русского и украинского народов, всех народов нашей страны.

В. Д. ШЕВЦІВ

ІДЕЙНИЙ КРАХ УКРАЇНСЬКОГО БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Історичний розвиток людства вирішальною мірою визначається впливом соціалізму, усіх рушійних сил світового революційного процесу. Шляхом соціалізму, шляхом до комунізму, яким «сьогодні йдуть сотні мільйонів людей ...судилося піти всьому людству»¹, — підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев. І визначальним орієнтиром на цьому шляху є нині реальний соціалізм, вагомість, значущість його переваг і здобутків.

Історичні завоювання соціалізму знаходять вияв у всіх сферах життєдіяльності радянського суспільства. Швидко зростає економічний потенціал нашої країни, підвищується рівень народного добробуту. На основі Конституції СРСР, Конституцій союзних і автономних республік послідовно вдосконалюються суспільні відносини, розвивається політична система зрілого соціалізму, яка забезпечує дійсне й дійове народовладдя, справжню демократію для трудящих. Соціалізм виховує активного будівника комунізму — нову людину, патріота й інтернаціоналіста, свідомого провідника комуністичної ідеології.

Революційно-перетворюючий вплив соціалізму на суспільне життя яскраво виявляється у становленні й зміцненні ідейно-політичної і моральної єдності радянських людей, у їх тісній згуртованості навколо Комуністичної партії Радянського Союзу. Ця внутрішня єдність, монолітність нашого суспільства ґрунтується на ленінському союзі соціалістичних класів, усіх соціальних груп і прошарків, на непорушній дружбі радянських народів. У єдиній сім'ї, у братерському єднанні з народами СРСР, з великим російським народом, при його всебічній допомозі розкрив і розвинув свої творчі, будівничі сили народ Радянської України. Досягнення Союзу Радянських Республік є, як підкреслюється у постанові ЦК Компартії України про підготовку до святкування 325-річчя воз'єднання України з Росією, яскравою демонстрацією плодотворності і непорушності братерської дружби українського й російського народів, всіх народів нашої країни².

За соціалізму уперше в історії здійснене науково обґрунтоване розв'язання національного питання. Добровільно укладений і послідовно зміцнюваний союз рівноправних радянських соціалістичних націй і народностей, ленінська дружба народів нашої країни, що складають нову, народжену соціалізмом історичну спільність людей — радянський народ, — це на сьогодні найпередовіша з відомих людству форм національно-державного устрою, найвище досягнення соціального прогресу в цій галузі, надихаючий приклад для націй і народів, які борються за національне визволення, за визволення від гніту колоніалізму, проти імперіалізму й реакції. «Торжество ленінської національної політики, — підкреслює товариш Л. І. Брежнев, — розв'язання в Радянському

¹ Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. — Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1977, т. 6, с. 558.

² Див.: У ЦК Компартії України. Про підготовку до святкування 325-річчя воз'єднання України з Росією. — Радянська Україна, 1978, 17 вересня.

Союзи національного питання... це справа величезного значення, великий крок у соціальному розвитку людства»³.

Бражаючи досягнення й незаперечної успіхи реального соціалізму, дедалі зростаючий міжнародний авторитет країн соціалістичної співдружності надихають трудящих в капіталістичних країнах і в країнах, що визволилися, на боротьбу за торжество ідей наукового комунізму, за демократію і соціальний прогрес. Водночас революціонізуючий вплив світового соціалізму викликає занепокоєння, страх правлячих кіл в країнах капіталу за долю своїх класових привілеїв, прибутків, злобу й ненависть сил імперіалізму й реакції. Намагаючись протиставити ідеям соціалізму приватновласницькі ідеали й псевдо-цінності, всіляко рекламуючи буржуазну ідеологію й мораль, панівні класи у капіталістичних країнах не полишають надій послабити соціалістичний лад з допомогою ідеологічних диверсій, «психологічної війни», відвертої брехні й наклепів, спрямованих на його дискредитацію, на перекручення суті внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, фальсифікацію тих чи тих рис життєдіяльності радянського суспільства.

Підривні антирадянські вправи буржуазної пропаганди спрямовані, зокрема, на фальсифікацію теорії і практики національного будівництва в СРСР, в перекрученні, спотворенні яких змагаються різного роду буржуазно-націоналістичні «спеціалісти» із закордонних емігрантських центрів. Усі ці «теоретики» докладають відчайдушних зусиль до того, щоб «довести», нібито соціалізм «неправильно» розв'язує (чи «не розв'язує зовсім») національне питання, позбавляє народи їхнього «національного духу», нівелює й знебарвлює «національну самосвідомість» тощо. Як «позитивну альтернативу» соціалістичному розв'язанню національного питання вони пропагують буржуазні й націоналістичні ідейки чи навіть «програми» національно-державного влаштування, покликані, за задумом їхніх творців, бути обґрунтуванням реставрації приватновласницького ладу.

Вихваляючи «націоналістичну модель» вигаданого суспільства «надкласової справедливості», українські буржуазні націоналісти вважають нині тактично виправданим перенесення основного акценту з пропаганди буржуазного державного устрою, який скомпрометував себе, на проповідь запозичених з соціал-реформізму ідей про «приватновласницьке суспільство без експлуатації», проголошують себе «прихильниками безкласового суспільства», заявляють про необхідність «єдиним фронтом» виступити «проти повороту капіталізму на Україну».

Закордонні «українознавці» завжди прагнули довести «прогресивний характер» українського буржуазного націоналізму, його «видатну історичну роль» як мало не «теоретичної платформи визвольної боротьби» українського народу. Нині ж до їхніх претензій на амплуа «рушіїв історії» додалася ще одна: вони будь-що прагнуть «осучаснити» націоналістичні доктрини, створити враження, нібито націоналізм є «історично перспективною» силою для народів СРСР, країн соціалістичної співдружності, для країн «третього світу». «Взявши до уваги ідейний і моральний розклад західних демократій, — заявляє, скажімо, Є. Орловський з бандерівського «Визвольного шляху», — треба підкреслити, що відродження націй мусить бути прийті від інших сил: націоналістичних і героїчно-християнських». Прагнучи не пропустити той чи той кон'юктурний момент у міжнародному житті, у сучасному розвитку

³ Брежнев Л. І. Справа Леніна живе і перемагає.— Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1971, т. 2, с. 550.

міжнаціональних відносин, українські буржуазні націоналісти намагаються нині надати «новизни» й «оригінальності» своїм ідейним витворам.

Однак, незважаючи на всі потуги перелицювати «національний доробок» на «модерний» лад, створити ілюзію, нібито він відповідає потребам сучасного міжнародного життя й стає нині ледве не «глобальною ідеологічною й політичною доктриною», український буржуазний націоналізм залишається насправді незмінним за своєю сутністю — відвертим виявом ідеології експлуататорів. І хоча нинішні його закордонні прибічники докладають чимало зусиль до того, щоб позбутися нальоту провінційності, відмежуватися на словах від «романтично-хуторянських ідеалів» його фундаторів, однак його історичний атавізм знову й знову прорупає крізь усі «найновітніші вдосконалення».

Як ідейна й політична доктрина український буржуазний націоналізм сформувався у класово-антагоністичному суспільстві в ході становлення націй і розвитку національних відносин, які за капіталізму, як відомо, є відносинами експансії і поневолення, пригноблення й підкорення. Інакше кажучи, націоналізм — це своєрідна проекція класового антагонізму і класової боротьби на стосунки між людьми різних націй і народностей, на внутрішньо- й міждержавні відносини. Націоналізм як один з постулатів буржуазної ідеології і політики, як проповідь національної відособленості («відрубності», «окремшності» тощо) й виключності («богобраності»), недовір'я до інших націй, міжнаціональної ворожнечі зародився на Україні у часи становлення й зміцнення тут класу національних можновладців і експлуататорів. Не у народних масах, не в середовищі трудящих, а в колах, хоч і не правлячих, але «влада імущих», виникли й розроблялись його основні ідеї. Націоналізм на Україні виріс передусім із прагнення національної буржуазії, поміщиків тощо під прикриттям лозунгів про «загальнонаціональні інтереси» й «національне визволення» повністю захопити політичну владу над народом, трудящими масами. Отож, і за соціальним походженням, і за, так би мовити, часом і місцем народження, як і за класовим характером, спрямованістю, український націоналізм відразу ж виявив себе як націоналізм буржуазний, як ідеологічна доктрина, справжнім автором якої є клас експлуататорів (зрозуміло, з його «теоретиками» й ідеологами).

Це положення — ключове для правильного, наукового розуміння усього дальшого «життєпису» українського буржуазного націоналізму. Воно дає можливість збагнути, чому ця ідейна апологія влади національної буржуазії не мала, строго кажучи, так званого «золотого періоду» у своєму історичному розвитку і чому сам цей розвиток був, власне, ланцюгом поразок, відступом, суцільною і невідворотною деградацією. Головна причина цього полягає в тому, що на час, коли український буржуазний націоналізм почав заявляти про себе на внутрішньополітичній арені, в Російській імперії уже відбувалася інтенсивна поляризація класових сил, був нагромаджений значний досвід визвольної боротьби проти царату, поміщиків, капіталістів, усталені давні і глибокі традиції революційно-демократичного руху, тобто йшли такі соціальні процеси, поряд з якими буржуазно-націоналістичне мрійництво ліберальної частини української буржуазії і його більш приземлений, «куркульсько-хуторянський» варіант вже не могли набути поширення серед трудящих мас, бо суперечили очевидній логіці їхньої класової боротьби, повсякденно виявляючи свій реакційний, апологетичний характер. Завдяки наполегливій пропаганді марксистсько-ленінської теорії націй і національних відносин ідейно-політичний розвиток трудящих мас значною мірою уникнув впливу націоналістичної ідеології, поши-

рюваної буржуазією. Висока політична зрілість і класова свідомість, виявлені пролетаріатом і трудящим селянством, стали на заваді широкому проникненню націоналістичної ідеології у середовище трудящих.

Отож, і на першому етапі свого існування (орієнтовно — середина XIX — початок XX ст.), коли він формувався як буржуазно-ліберальна ілюзія, як загалом реакційна утопія, і на наступному етапі — у передреволюційні й революційні роки, коли він, не втрачаючи, звичайно, своєї реакційності, мірою включення до революційного процесу дрібних виробників став виявляти себе як націоналізм дрібнобуржуазний, як, за словами В. І. Леніна, засіб розбещення пролетарської свідомості, затемнення класової боротьби, спокуси трудящих буржуазно-демократичними фразами й порушення єдності політичної боротьби пролетаріату⁴, — український буржуазний націоналізм не знав розквіту через крайню ідейне убозтво, яке у переджовтневій і в революційні часи виявилось особливо наочно.

Логіка визвольного руху призвела до того, що український буржуазний націоналізм як ідейний конструкт морально застарів, не встигши фактично вийти з «дитячого віку», став швидко втрачати соціальну значущість, не встигши її по-справжньому набудити. Закономірною є й дальша еволюція його соціальної (класової) бази: від меншості нації (ліберальне крило української буржуазії, незначна частина інтелігенції) до меншості (куркулі, дрібна міська буржуазія, незначна частина середняків, інтелігенції) — і знову-таки до меншості (залишки експлуаторських класів, різного роду емігранти, зрадники, дезертири тощо). Як ідеологічна доктрина український буржуазний націоналізм від самого свого народження паразитував на визвольних прагненнях й визвольному русі, на боротьбі українського народу за соціальне й національне визволення, щоразу перекручуючи й фальсифікуючи ці прагнення на догоду тим, хто намагався мати з цього політичну вигоду, зміцнити своє класове становище й привілеї, своє «право» на приватновласницьку експлуатацію.

Від буржуазно-демократичних ілюзій, цього спотвореного відлуння визвольної народної боротьби, характерних, за визначенням В. І. Леніна, для епохи «останніх буржуазних революційних рухів», — до заповзятої апологетики експлуаторського, капіталістичного ладу й відверто антипролетарської, антинародної політики в епоху «шаленої реакції, крайнього напруження всіх сил напередодні революції пролетарської»⁵ — такими були перші кроки українських буржуазних націоналістів по шляху, який за логікою класової боротьби призвів їх невдовзі до табору контрреволюції, до збройної боротьби проти революції, до угоди з кайзерівською Німеччиною, а згодом — до ролі підручних гітлерівських загарбників. Цілком закономірним було й повне неприйняття трудящими України націоналістичної ідеології; вони чинили рішучий опір політиці буржуазних націоналістів — зрадників і запродавців. Робітничий клас, трудящі, народ Радянської України, свідомо й добровільно здійснивши свій історичний — революційний і соціалістичний вибір, розгорнули разом з іншими народами нашої країни під керівництвом ленінської партії комуністів будівництво нового суспільства.

Велика Жовтнева соціалістична революція, боротьба за встановлення і зміцнення влади Рад у часи громадянської війни, значно при-

⁴ Див. Ленін В. І. Національне питання в нашій програмі. — Повне зібр. творів, т. 7, с. 228.

⁵ Там же, с. 226.

скоривши становлення класової свідомості трудящих і розкривши разом з тим справжнє обличчя, цілі й класовий характер буржуазного націоналізму, його антигуманну суть, зумовили остаточний розклад останнього як абсолютного антипода класової свідомості трудящих, віковичних прагнень українського народу. Відтоді деградація українського буржуазного націоналізму відбувається вже набагато інтенсивніше, швидше, ширше, охоплюючи і політичні, і ідейні, і моральні його постулати.

Аналіз генезису українського буржуазного націоналізму як процесу його історично закономірного виродження свідчить: українські буржуазні націоналісти зазнали цілковитого ідейного й політичного краху. Із зміцненням і розвитком радянського ладу — реального соціального втілення ідей марксизму-ленінізму, принципів пролетарського інтернаціоналізму, внаслідок ефективного проведення в життя ленінської національної політики Комуністичної партії і дедалі тіснішого згуртування трудящих навколо КПРС, український буржуазний націоналізм був, так би мовити, виштовхнутий за межі внутрішньополітичної арени і перестав існувати як діюча політична доктрина. Цей факт підтверджується навіть ставленням до українських буржуазних націоналістів таких запеклих ворогів соціалізму, як гітлерівські загарбники. Ладні у своїй ненависті до радянського ладу вступити у змову з ким завгодно, фашисти, незважаючи на численні запевнення буржуазно-націоналістичних «провідників» і «вождів» у лояльності нацизму, відвели все ж їм другорядну роль підручних — наглядців і поліцаїв, провокаторів і катів народу Радянської України і відразу ж покарали своїх недолугих «сподвижників», коли ті, прагнучи статусу «політично самостійної сили», зробили у перші дні фашистської окупації Львова спробу проголосити хоч би яку подобу «самостійної і ні від кого незалежної держави».

Український буржуазний націоналізм при всіх претензіях набути хоч якоїсь «політичної презентабельності», перейшов на повне утримання імперіалістичних кіл, реакції, став тим, чим він є й сьогодні — одним із засобів для проведення провокацій і диверсій, інструментом «психологічної війни», підривної діяльності тощо. У своїй деградації він перетворився, отже, на націоналізм емігрантський, на ідеологію купки зрадників і ворогів народу Радянської України. Це зовсім не означає, що він перестав бути націоналізмом буржуазним, як подекують нині закордонні «українознавці». Хоча, ясна річ, нині за рубежем націоналістичні ідеї сповідує вже не та буржуазія, яку викинула геть за межі нашої країни Жовтнева революція, але в середовищі націоналістів ще чимало й інших ворогів нашого народу — зрадників, запроданців, дезертирів, що подалися у прислужники до наших ворогів; людей, соціальне походження, класове становище й погляди яких дають усі підстави розглядати їх саме як лютих ворогів українського народу, як класового антипода трудящих. Отож, уживання терміна «буржуазний» стосовно українського емігрантського націоналізму є цілком правомірним, хоч це і намагаються заперечити націоналістичні ідеологи, зокрема з бандерівського «Визвольного шляху», роблячи глибокодумний закид «советським академікам з «Філософської думки». Даремні, до речі, й їхні натяки щодо того, що ми вбачаємо у кожному українці за кордоном зрадника й ворога. Радянські люди цілком спроможні розрізнити прогресивних українців за кордоном, наших трудящих співвітчизників, які багато років тому емігрували у пошуках роботи, вигнані з рідної землі політикою царизму, урядами Австро-Угорщини й буржуазної Польщі, безробіттям і голодом, і тих, кого ми

з повною на те підставою вважаємо саме ворогами й зрадниками нашого народу, затаврованими його прокляттям.

Одним з визначальних факторів неухильної деградації українського буржуазного націоналізму є саме його класовий, буржуазний характер, ворожі народові цілі, його відверта реакційна позиція апологета капіталізму. Як ідеологічний інструмент такої апології, український буржуазний націоналізм спрямовує нині свій вплив з закордонних радіоголосів, зі сторінок антирадянських книжок, інших видань на гальванізацію таких ідей, поглядів, такої психології, які є саме буржуазними, ґрунтуються на традиційних для буржуазної ідеології цінностях і принципах, проповідують таку організацію суспільного життя, такий державний устрій і суспільні відносини, які давно вже стали традиційними для капіталістичних країн і, до речі, встигли вже себе дискредитувати, виявити свою історичну і соціальну обмеженість і неспроможність. Жодне з положень численних програм і програмок, що їх залюбки ухвалюють у націоналістичних емігрантських центрах і «спілках», не йде далі апробованої буржуазією організації суспільного життя, хоча їх автори і прагнуть над усе показати себе першовідкривачами «третього шляху». Заради цього вони ладні йти на будь-які підтасовки, брехню, на відчайдушне маскування під «прогресистів», що, між іншим, є ще однією ознакою банкрутства українського буржуазного націоналізму, «провідники» якого не те що соромляться, а швидше не наважуються відверто й відкрито пропагувати свої махрово реакційні погляди, бо змушені зважати на їхню крайню непопулярність серед свідомих трудящих, студентства, інтелігенції навіть у тих країнах, де вони знайшли свій останній притулок. Тим більш марними — і в цьому неодноразово мали нагоду переконатися закордонні організатори й режисери ідеологічних диверсій — є спроби вести відверто націоналістичну пропаганду на Радянський Союз, країни соціалістичної співдружності. Народи цих країн дають рішучу відсіч націоналістичному втручання, наклепницькій пропаганді, намаганням провокаторів організувати антигромадські вилазки тощо. Одностайну рішучу відсіч таким підступам дає єдина й непорушна інтернаціональна сім'я народів-братів, всі радянські люди.

Нині основним напрямом підривної діяльності націоналістичних ідеологів є пошук окремих, ідейно і політично незрілих громадян, яким, власне, й адресується буржуазно-націоналістична пропаганда, спекулювання на рецидивах міщанської й дрібнобуржуазної психології, вияви якої, як зазначив товариш Л. І. Брежнев, продовжують зберігатися ще подекуди; однак «об'єктивні передумови для будь-яких антагонізмів у відносинах між націями давно вже перестали існувати»⁶. Поширення пліток, наклепи на радянський лад, на соціалістичний спосіб життя — такі засоби пропагандистської діяльності емігрантських «українознавців».

Сповзаючи з рівня ідейно-політичної «теорії», на яку він свого часу претендував, втрачаючи будь-яку реальну соціальну базу, виступаючи проти народу і намагаючись з допомогою терору, «аргументації кулею» завоювати собі авторитет, український буржуазний націоналізм докотився до рівня ординарного засобу ідеологічної й політичної диверсії, перетворився з історичної ілюзії на історичну брехню і постає нині, власне, як ідейний і політичний паноптикум.

⁶ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1974, т. 4, с. 61.

Ясна річ, закономірний характер історичної деградації буржуазно-націоналізму зовсім не означає, що рішуча й послідовна боротьба з ним може бути послаблена. Навпаки, його активне викриття, боротьба з ним, творчий розвиток і широка пропаганда ідей та принципів марксизму-ленінізму, і зокрема, пролетарського інтернаціоналізму, революційно-перетворююча діяльність радянських людей; яка під керівництвом Комуністичної партії дедалі ширше й ефективніше розгортається у наші дні,— це чинники, які, виражаючи дію законів суспільного розвитку, безпосередньо визначають темпи ідейної і політичної агонії буржуазного націоналізму. Відомий закон ідеологічної боротьби, сформульований В. І. Леніним: «...питання стоїть *тільки так*: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середини тут немає... Тому *всьяке* применшення соціалістичної ідеології, *всьяке відсторонення* від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної»⁷,— може бути інтерпретований тут цілком однозначно: поширення марксистсько-ленінської ідеології, комуністичного світогляду й моралі з необхідністю прирече націоналізм як різновид ідеології буржуазної на повне вищереження.

Тому важливо не тільки викривати підступи й диверсії буржуазно-націоналістичної пропаганди, її антикомуністичну сутність і антирадянську спрямованість, а й далі удосконалювати організацію комуністичного виховання, підвищувати його ефективність як ідейно-політичної системи, що формує у трудящих науковий світогляд, відданість принципам пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, прищеплює кожній радянській людині високе патріотичне почуття загальнонаціональної гордості, приналежності до нашої єдиної соціалістичної Батьківщини, виховує свідомих й войовничих борців з буржуазною ідеологією. Ставлячи перед працівниками ідейного фронту, перед пропагандистами, науковцями завдання забезпечити формування у кожної радянської людини якостей, необхідних для будівника комунізму, товариш Л. І. Брежнев підкреслив: партія вважає своїм обов'язком звертати увагу всього нашого суспільства на необхідність викорінення з нашого життя успадкованих від минулого й чужих соціалістичній соціальних болячок, однією з яких є націоналістичні пережитки й забобони, «мобілізувати народ на рішучу боротьбу з ними, на їх подолання...»⁸.

Завдання, поставлене партією, вимагає науково обгрунтованого аналізу класової сутності буржуазного націоналізму, розкриття його крайнього духовного убогства, яке є прямим наслідком його політичного банкрутства. Розвінчання націоналістичних поглядів, що їх експортує через антирадянські видання й підривні радіоголоси буржуазно-націоналістична еміграція,— це найбільш дійовий засіб викриття тих джерел, з яких фактично ідейно гальванізуються відстала психологія, передсуди й забобони, національна пихатість, недовір'я до інших народів.

Ідейно-теоретичний багаж українського буржуазного націоналізму характеризується крайнім примітивізмом і духовною злиденністю і не має нічого спільного з наукою. Зібрані буквально «по нитці» з кожної течії чи школи офіційної буржуазної філософії і соціології націоналістичні «відкриття», зведені їх авторами до купи з допомогою таких понять, як «національний дух», «національна ідея», «національна воля» тощо, є цілком антинауковими.

⁷ Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 37—38.

⁸ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 4, с. 90.

Історична еволюція ідейного підґрунтя українського буржуазного націоналізму полягала передусім у зовні безсистемних звертаннях його апологетів до того чи того ідеалістичного філософського вчення — звертаннях, послідовність яких, проте, має цілком чітку, політично визначену спричиненість, політичну кон'юнктурність. Інакше кажучи, ідейний генезис буржуазного націоналізму є процесом, цілком підпорядкованим його політичному генезису. Так само паразитування на різних ідеалістичних філософських доктринах, як, зазначимо, і спекуляції на відмінностях між ними, підпорядковані соціальному й політичному паразитуванню українського буржуазного націоналізму. Такий підхід до аналізу його ідейно-теоретичних підвалин — а цеглини до них насмикані прибічниками «національної ідеї» з агностицизму, ірраціоналізму, фаталізму тощо й щедро оздоблені соціальною демагогією, уривками з елітаристських доктрин, прикриті ревізійністським флером і псевдомарксистською термінологією, — дає змогу визначити основний політично значущий мотив, за яким усі ці зовні хаотичні ідейні запозичення виструнчуються у певну систему, постають як тенденція, як вияв приреченості. Цей мотив — неухильне й необоротне сповзання до націонал-соціалізму (спочатку — до його «італійського варіанту», до схиляння перед «національним генієм» Муссоліні, а потім — до «германського варіанту» й, відповідно, до несамовитого захоплення Гітлером), яке відбувалося загалом тою мірою, якою політичний дрейф українського буржуазного націоналізму призвів його від лібералізму й «соціальної маніловщини» до повного змикання з фашизмом, до збройної боротьби проти радянського народу, проти антифашистів, проти визвольного руху народів. Період відкритого братання з фашизмом, що в ньому «теоретики» українського буржуазного націоналізму вбачали «відродження націоналізму» (М. Гоца), «заповідь рішучої боротьби з марксизмом» (Д. Донцов) тощо, був для них часом відчайдушною «гри ва-банк» — гри, яка, як відомо, закінчилася їх повною ідейною, політичною й моральною катастрофою.

Ідейна деградація українського буржуазного націоналізму підтверджується й «теоретичним рівнем» сучасної диверсійно-пропагандистської продукції буржуазно-націоналістичної еміграції. Цілком антирадянська й антикомуністична за характером, відверто реакційна за спрямованістю, вона або закликає назад, до «золотого віку націоналізму», який не знати де був у минулому, тобто до історичного регресу, до «назадного розвитку», а це, як відомо, в усі часи було і є переконливим свідченням занепаду тієї чи тієї ідеології. Або ж, прагнучи створити ілюзію, нібито український буржуазний націоналізм «іде в ногу з сучасністю чи навіть «переганяє» її, його апологети ведуть безконечні мікроскопічні дискусії поміж собою — словом, займаються усім тим, що в історії духовного розвитку суспільства прийнято визначати як схоластику і що знову-таки не має нічого спільного ані з наукою, ані з соціальним прогресом. Ось деякі з надбань цієї «кипучої діяльності»: «приватна власність і право на прибуток без експлуатації людини державою або людиною»; «класократична Держава Трудової Монархії», тобто «об'єднання усіх в особі Одного, Того, хто цю єдність і нерозривність усіх персоніфікує»; «боротьба проти інтернаціоналізму й капіталізму... за сильну владу й сильну армію...— основу Української держави»; «Україна — це передусім дух, а не матерія», а «воля — це сила. Сила — це остання правда, право й закон», причому «націоналістична ідея не може обійтись без волі до насильства, часом обману, а часом — пограбування чужого» тощо. Є ще чимало цікавого у цій кунсткамері, та, гадаємо, і з наведеного читач може зробити висновки щодо «науко-

вості» й «соціально-політичної прогресивності» ідейних випарів українського буржуазного націоналізму.

Отже, український буржуазний націоналізм, як і історія його існування, має всі характерні ознаки занепаду й деградації. Ці ознаки є, з одного боку, загальними і стосуються основ його політичного кредо. Разом з тим вони є й специфічними, бо спричинені не тільки класовим його характером в цілому, а й його класовим родоводом — історично завершеним генезисом класу можновладців, буржуазії, від якого раз і назавжди очищена наша земля, звільнений наш народ. Нарешті, повна історична приреченість українського буржуазного націоналізму стає очевидною і внаслідок аналізу основних способів, що ними ще й досі підтримується його політичне існування (це — соціальне паразитування й політичні спекуляції, здійснення ідеологічних диверсій тощо); а також способів, з допомогою яких ведеться перманентне латання його ідейної одежини — еkleктичні запозичення з реакційних філософських і соціально-політичних доктрин, перекручення й фальсифікації, схоластика тощо. Усе це дає підстави твердити: для українського буржуазного націоналізму немає історичної й соціальної перспективи. Він є одним із ідейно-політичних реліктів, породжених капіталізмом і приречених історією, усім ходом соціального розвитку, як і сам капіталізм, на загибель.

Народи світу, трудящі маси йдуть у своїй боротьбі за робітничим класом, очолюваним його авангардом — комуністичними й робітничими партіями, керуючись єдино правильною, науковою теорією — марксизмом-ленінізмом, долаючи опір класового ворога — буржуазії й відкидаючи геть вигадвані її ідеологами рецепти соціального й національного розвитку.

* * *

Аналіз історії існування українського буржуазного націоналізму показує: його генезис представляє собою цепь поражений, неотвратимое отступление, сползання до уровня одного из ординарных средств идеологической диверсии и политической провокации.

В области политики украинский буржуазный национализм эволюционировал как взгляды п действия незначительного меньшинства нации: от реакционных политических утопий либеральной буржуазии и мелкобуржуазных, кулацких взглядов, от контрреволюционной, вооруженной борьбы остатков эксплуататорских классов против трудящихся, против народа Советской Украины, всех советских людей — к нынешним эмигрантским националистическим доктринам, подрывной деятельности против нашей страны.

Политическое банкротство украинского буржуазного национализма, утрата им какой бы то ни было социальной базы в нашей стране явились определяющей причиной его крайнего идейного упадка. Как идеология украинский буржуазный национализм отмечен печатью неумолимой деградации, о чем свидетельствует его многократные обращения к наиболее реакционным философским и социологическим учениям и теориям.

Таким образом, основные и характерные черты украинского буржуазного национализма, его генезис дают основание для вывода: деградация является определяющей тенденцией его эволюции, охватывает все его стороны и проявления, выступает как глубоко обусловленная историческая закономерность.

М. І. ЛАВРИНОВИЧ

ЗМІЦНЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ОДНОРІДНОСТІ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА

На етапі зрілого соціалізму розвиток соціально-класової структури радянського суспільства характеризується тим, що відбувається зближення класів і соціальних груп, дедалі більше зміцнюється єдність радянського суспільства на основі соціалістичних інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу. В сучасних умовах, як зазначалось на XXV з'їзді КПРС, велике значення має «поглиблене дослідження питань, які стосуються тенденцій розвитку нашого суспільства, його продуктивних сил. Сюди належать... характер і зміст праці в умовах зрілого соціалізму, зміни соціальної структури»¹.

Комуністична партія Радянського Союзу приділяє всебічну увагу дослідженню складних глибинних процесів, які відбуваються в розвинутому соціалістичному суспільстві.

Науково осмислюючи ці процеси, партія накреслює магістральні завдання комуністичного будівництва, які неухильно втілюються в життя. У комплексі цих історичних завдань органічною складовою є сучасна аграрна політика партії. Могутню життєдайну силу ленінської стратегії і тактики партії в галузі сільського господарства глибоко і переконливо розкриває у своїй книзі «Цілина» Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев.

У світлі сучасної соціально-економічної політики КПРС важливим є з'ясування внутрішньокласової структури колгоспного селянства, виявлення основних тенденцій її розвитку, що потребує розкриття діалектичного взаємозв'язку всіх її елементів. Ця проблема не випадково знову й знову привертає увагу дослідників.

Виходячи з тих методологічних позицій, які лежать в основі відомого ленінського визначення класів², більшість дослідників розглядають як визначальну ознаку внутрішньокласового поділу колгоспного селянства характер і зміст праці, а також рівень її організації. Останній значною мірою залежить від технічної оснащеності колгоспного виробництва і, в свою чергу, впливає на форму і рівень оплати праці. У діалектичній взаємодії з організацією праці перебувають культура і побут, суспільна свідомість і психологія окремих соціально-професійних груп, що виявляється в соціально-політичній активності цих груп.

Проте в умовах зростаючих темпів науково-технічного прогресу стає все важче розрізнати межі між окремими різновидами праці, отже, і між окремими внутрішньокласовими соціально-професійними верствами. Це зумовлено тенденцією зближення класів, соціальних груп і різних внутрішньокласових верств, кожна з яких потребує конкретного підходу до визначення її характеру. З таких методологічних

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 81.

² Див.: Ленін В. І. Великий почин.— Повне зібр. творів, т. 39, с. 14—15.

позицій і уявляється доцільним розглядати внутрішньокласову структуру колгоспного селянства за умов розвинутого соціалістичного суспільства.

На основі одних і тих самих критеріїв внутрішньокласового поділу колгоспного селянства дослідники нерідко по-різному, керуючись неоднаковим тлумаченням класових меж, підходять до визначення кількості його внутрішньокласових груп.

Головне в цих розходженнях — включення чи невключення до складу колгоспного селянства як його внутрішньокласової групи людей розумової праці.

Одні з них, наприклад З. І. Монич, С. Л. Сенявський, вважають колгоспним селянством лише тих, хто зайнятий фізичною працею в рамках кооперативно-колгоспної власності; інші (А. О. Амвросов, Ю. В. Арутюнян, П. А. Ігнатовський, П. Й. Симуш) схильні залічувати до нього також людей, які зайняті розумовою діяльністю в сфері колгоспного виробництва. Перша група дослідників висловлює думку, що «колгоспники» і «колгоспне селянство» — категорії різні, оскільки не всі, хто зайнятий у колгоспному виробництві, займаються фізичною працею. Проте з цим положенням важко погодитись. Більш доцільним уявляється підхід до проблеми, який пропонує П. Й. Симуш³. На його думку, за умов розвинутого соціалізму поняття «колгоспне селянство» і «колгоспники» — тотожні. І для цього є певні підстави. По-перше, колгоспні спеціалісти за своїм відношенням до засобів виробництва, за особливостями своєї життєдіяльності набагато ближчі до основної маси колгоспного селянства, ніж до інтелігенції. Не випадково в партійних документах названі поняття вживаються як ідентичні. Такий же підхід міститься і в матеріалах державної статистики. По-друге, не можна лише за зовнішніми ознаками відкидати від колгоспного селянства його складові частини на тій підставі, що за характером своєї праці вони наблизились до робітничого класу чи інтелігенції.

Водночас не можна впадати в крайність і штучно розширювати соціальні рамки колгоспного селянства, залучаючи до нього всіх, хто проживає в колгоспному селі і якоюсь мірою зв'язаний з кооперативно-колгоспною формою власності. Це питання слід розглядати діалектично, враховуючи постійну соціальну мобільність всередині класу колгоспного селянства. Як справедливо зазначає М. М. Руткевич, якщо розглядати соціальне положення спеціалістів і службовців, зайнятих у колгоспах, за однією ознакою (відношення до власності), виходить, що вони належать до колгоспного селянства; якщо ж за іншою (характер праці) — вони мають бути залічені відповідно до спеціалістів і службовців⁴.

Практично неможливо звести внутрішньокласову структуру до якоїсь певної кількості груп, знайти між ними чіткі межі. Більш доцільно, на наш погляд, розкрити діалектичний взаємозв'язок внутрішньокласових верств, з'ясувати тенденції розвитку кожної із них, визначити їх рухомі грані. Адже сам по собі перелік різних груп не може відобразити всю складну і багатогранну професійно-кваліфікаційну структуру колгоспного селянства, яка на етапі розвинутого соціалізму дедалі ускладнюється. Це є наслідком послідовного здійснення нової аграрної політики нашої партії, початок якій поклав бе-

³ Див.: Симуш П. Й. Социальный портрет советского крестьянства.— М.: Политиздат, 1976, с. 28.

⁴ Див.: Руткевич М. Н. Тенденции развития социальной структуры советского общества.— М.: Мысль, 1975, с. 22.

резневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС і яка «науково відображає нові умови і потреби соціалістичного суспільства»⁵.

Залежно від ролі в організації виробництва, рівня культурно-технічної підготовки і одержуваної долі з колгоспного фонду споживання дослідники поділяють колгоспне селянство на дві групи: трудівники переважно фізичної (кваліфікованої і некваліфікованої) праці і переважно розумової праці. Розумова праця також поділяється на кваліфіковану, якою зайняті спеціалісти, адміністративно-управлінський персонал з вищою і середньою спеціальною освітою, і некваліфіковану (працівники сфери обслуговування колгоспного виробництва). Такий поділ, хоча і не дає повного уявлення про внутрішньокласову структуру колгоспного селянства на етапі розвинутого соціалізму, уявляється найбільш доцільним, бо дає можливість зіставити фізичну і розумову працю в колгоспному виробництві, простежити тенденцію до зближення цих різновидів праці і залежно від цього — внутрішньокласових соціально-професійних груп.

Серед представників переважно фізичної праці можна виділити групи колгоспників, які: а) мають професію механізатора (трактористи, комбайнери, мотористи, машиністи сільськогосподарських машин, токарі, слюсарі, електромонтери та ін.). За характером і змістом своєї праці вони наближаються до кваліфікованих робітників промисловості і уособлюють майбутнє колгоспного села; б) зайняті ручною працею, але, в основному, при машинах і механізмах (доярки, свинарки, пташниці, тваринники, більшість працівників будівельних бригад та ін.). Це ті трудівники колгоспного виробництва, які мають певну спеціальність; в) зайняті ручною працею без застосування машин і механізмів (кінно-ручна праця у рільництві і тваринництві, підсобна в будівельних бригадах та ін.).

Серед представників колгоспного селянства, що займаються розумовою працею, виділяються дві групи: а) спеціалісти колгоспного виробництва (агрономи, зоотехніки, ветлікарі, інженери, техніки, економісти та ін.), які мають вищу і середню спеціальну освіту; б) службовці колгоспного виробництва (обліковий персонал, працівники комунального господарства, служби побуту та ін.). Серед перелічених груп лише спеціалісти і незначна частина адміністративно-управлінського персоналу займається безпосередньо кваліфікованою розумовою працею, і їх можна було б віднести до інтелігенції. Проте об'єктивно їх місце в системі колгоспного виробництва, інтереси, спосіб життя так тісно переплітаються з діяльністю інших груп колгоспників, що внутрішньокласову структуру колгоспного селянства неможливо уявити без їх врахування.

Внутрішньокласові відмінності колгоспного селянства залежать від рівня розвитку продуктивних сил у сільському господарстві. В період становлення і розвитку колгоспного селянства як класу його внутрішньокласова структура виглядала більше-менш однорідною. Але ця однорідність була відносна через низький рівень розвитку продуктивних сил у колгоспному виробництві. Так, у 1940 році в СРСР було 236,9 тисячі колгоспів, кожний з яких мав у середньому 0,5 тисячі га посівної площі і лише 2,4 трактори для її обробітку. На одного працюючого колгоспника припадало 1,5 кіньської сили енергопотужностей, в основному це була робоча худоба. Тому переважна більшість праців-

⁵ Брежнев Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. К.: Політвидав України, 1978, с. 4.

ників була зайнята некваліфікованою або малокваліфікованою ручною фізичною працею⁶.

Дальший розвиток колгоспного селянства супроводжувався поглибленням внутрішньокласової професійно-кваліфікаційної диференціації, в основі якої лежить розвиток матеріально-технічної бази колгоспного виробництва, зміна характеру і змісту праці колгоспника. Водночас відбувалось зміцнення соціальної однорідності селянства.

Пояснити це, на перший погляд, суперечливе явище можна лише за допомогою чіткого розмежування понять соціальної і професійно-кваліфікаційної диференціації класу. К. Маркс підкреслював, що «поділ праці створює різні види праці всередині одного й того самого класу»⁷. Поняття соціальних і професійних відмінностей у названій послідовності відносяться одне до одного як загальне до окремого. Професійно-кваліфікаційна структура класу є складовою частиною його соціальної структури; вона зовсім не підмінює останню. У зрілому соціалістичному суспільстві тенденції розвитку професійної і соціальної структури суспільства не збігаються. Якщо в професійній структурі переважає тенденція до диференціації, то в соціальній структурі — до соціальної однорідності. Найважливіша з них полягає у прогресуючій зміні характеру сільськогосподарської праці. Це — саме та тенденція, що найбільш повно відображує специфіку розвитку колгоспного селянства на шляху до соціальної однорідності, який відбувається в процесі поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства.

Названа тенденція зумовлена, зокрема, зростаючим процесом індустріалізації сільськогосподарського виробництва, піднесенням технічної озброєності праці колгоспників. На повне переведення сільськогосподарського виробництва на індустріальну основу як на одну з корінних проблем, що стоять перед сільським господарством, вказував на липневого (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев. Індустріалізація сільського господарства як важлива умова піднесення продуктивності сільськогосподарської праці докорінно змінює також її характер. А це позначається і на професійно-кваліфікаційній структурі колгоспного селянства. Неухильно зростає кількість колгоспників, які мають певні професії і постійно зайняті в виробництві. Водночас абсолютно і відносно зменшується кількість тих колгоспників, які зайняті важкою фізичною працею, не мають певної спеціальності. Їх, за даними зведеного річного звіту колгоспів республіки за 1977 рік, за період, що минув після 1965 року, на Україні стало менше на 1,3 млн. чоловік. Дедалі більше місце в колгоспному виробництві посідають спеціалісти сільського господарства, а також працівники сфери обслуговування. З підвищенням культурно-технічного і загальноосвітнього рівня колгоспників зростає їх потяг до змістовної, висококваліфікованої праці.

Особливо велику роль у зміні характеру сільськогосподарської праці, а на цій основі — і соціально-професійної структури колгоспного селянства, відіграє спеціалізація і концентрація виробництва. У праці колгоспника, зайнятого на міжгосподарських підприємствах, фізична праця все більше поєднується з працею розумовою. Поява багатьох нових професій, таких як оператор-механізатор, диспетчер, електрик-

⁶ Див.: Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов.— М.: Статистика, 1967, с. 116—118.

⁷ Маркс К. Морализующая критика и критикующая мораль.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 4, с. 299.

наладчик та ін., сприяє зближенню праці сільського трудівника і промислового робітника. Головне соціально-економічне значення міжгосподарської кооперації саме в тому й полягає, що вона є об'єктивною умовою зближення двох форм власності, а отже — стирання класових відмінностей між колгоспним селянством і робітничим класом, зміцнення соціальної однорідності. Вказуючи на важливість постанови ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції», товариш Л. І. Брежнев зазначає, що вона дістала «повну підтримку в партії і в народі і розцінюється як надзвичайно важливий політичний, програмний документ»⁸. Буржуазні ідеологи і ревізіоністи на тій підставі, що колгоспне селянство кількісно зменшується, твердять про якусь втрату ним своєї суспільної значущості в СРСР. Вони намагаються не помічати того факту, що швидкими темпами зростає найпередовіша верства цього класу — колгоспні механізатори, які зв'язані з технікою, з кваліфікованою працею, близькою за своїм змістом з індустріальними формами праці. Отже, всупереч твердженням ідеологів антикомунізму, все більше зростає соціальний престиж колгоспного селянства.

Зростання чисельності механізаторських кадрів, посилення їх ролі в соціальному житті села — друга основна тенденція соціального розвитку колгоспного селянства.

За умов недостатньої технічної оснащеності сільськогосподарської праці механізатори становили невелику групу в загальній масі колгоспного селянства. Наприклад, у 1940 р. до цієї групи належало 4,4 процента колгоспників⁹. Низький рівень продуктивних сил зумовлював однорідність праці, позначався на структурі зайнятості у сільському господарстві. Розвиток комплексної механізації, електрифікації та хімізації сільськогосподарського виробництва привів до значних зрушень у соціально-професійній структурі колгоспного селянства. На сьогодні в колгоспному виробництві налічується 2,2 мільйона механізаторів¹⁰. Тепер кожний четвертий працівник у сільському господарстві України — механізатор. Зростання кількості механізаторів серед колгоспного селянства значно впливає на динаміку розвитку його внутрішньокласової структури.

Істотною тенденцією соціального розвитку класу колгоспного селянства є також неухильне скорочення тієї його частини, яка зайнята некваліфікованою і малокваліфікованою ручною фізичною працею. Водночас посилюється інтелектуалізація його праці, що приводить до збільшення прошарку колгоспної виробничої інтелігенції і збільшення питомої ваги сфери обслуговування. Нарешті відбувається даліше підвищення трудової і громадсько-політичної активності усіх груп колгоспного селянства, внаслідок чого підноситься його роль в розвинутому соціалістичному суспільстві.

Всі названі тенденції відображають об'єктивний процес зміцнення соціальної однорідності колгоспного селянства, який здійснюється на основі глибоко наукової політики КПРС. Отже, дослідження тенденцій зміцнення внутрішньокласової структури колгоспного селянства потребує врахування надзвичайно великої кількості факторів, які в своїй єдності відображають діалектику його соціального розвитку. Так, за умов науково-технічної революції відбувається інтенсивна індустріалізація сільськогосподарського виробництва, яка змінює характер праці

⁸ Брежнев Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР, с. 32.

⁹ Див.: Страна Советов за 50 лет, с. 162—165.

¹⁰ Див.: Народное хозяйство СССР за 60 лет. Юбил. стат. сб.—М., 1977, с. 383.

колгоспників, підвищує рівень її організації. Високоорганізована праця потребує, в свою чергу, відповідного рівня кваліфікації трудівників, яка значною мірою залежить від загальної освіти. Підвищення культурно-технічного рівня колгоспників впливає на розмір оплати їх праці, на організацію побуту, що сприяє зростанню творчої активності та ініціативи. Все це в кінцевому підсумку сприяє зростанню продуктивності праці в колгоспному виробництві, її зближенню за змістом, характером і рівнем організації з працею індустріальною. А це й становить об'єктивну основу стирання внутрішньокласових відмінностей класу колгоспного селянства.

Щоб врахувати всі фактори зміцнення соціальної однорідності колгоспного селянства, слід здійснювати багатогранний комплексний підхід до дослідження його внутрішньокласової структури, а це можливо зусиллями багатьох фахівців і наукових колективів. Як підкреслює товариш Л. І. Брежнев у своїй книзі «Цілина», «сучасна економіка, політика, суспільне життя настільки складні, що підвладні лише могутньому колективному розумові»¹¹.

У зміцненні внутрішньокласової структури колгоспного селянства велика роль належить тісному союзові між робітничим класом і колгоспним селянством, який в процесі будівництва соціалізму переріс у міцну дружбу. Приклад робітничого класу у боротьбі за дальше піднесення продуктивності праці, утвердження норм комуністичної моралі і принципів соціалістичного способу життя є величезною школою для колгоспного селянства. Сприймаючи і засвоюючи здобутки робітничого класу в усіх сферах суспільного життя — економічній, соціально-політичній, культурно-побутовій, колгоспне селянство дістає могутній стимул для дальшого розвитку. Зближення з робітничим класом є провідною тенденцією соціального розвитку колгоспного селянства.

Зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства забезпечується зміцненням політичної єдності цих класів, розвитком соціалістичної демократії, широким залученням радянських людей до громадсько-політичного і господарського життя. Показовим є збільшення прошарку колгоспного селянства у соціальному складі КПРС. На XXV з'їзді КПРС відзначалося, що в складі партії колгоспне селянство становить 13,9 процента.

Загальна культура колгоспного селянства, його спосіб життя поступово наближаються до рівня робітничого класу. Розвивається його суспільна свідомість і психологія, розширюється коло інтересів і потреб, зміцнюються всі ті якості, які становлять смисл соціалістичної демократії, серцевину соціалістичного способу життя.

Розвиток соціалістичних виробничих відносин на селі відбувається в напрямі зближення державної і кооперативно-колгоспної форми власності, розвитку соціалістичної кооперації, поєднання колгоспного сільськогосподарського виробництва з промисловим, що становить об'єктивну основу дальшого подолання відмінностей між класами соціалістичного суспільства.

Одним із факторів зміцнення внутрішньокласової соціальної однорідності колгоспного селянства є зростання неподільних фондів колгоспів.

За своєю суттю неподільні фонди найближче стоять до загальнонародної власності. Дальше їх зростання означає зближення двох форм власності. У цьому переконують такі факти. На кінець дев'ятої п'ятирічки неподільні фонди колгоспів СРСР становили 79,4 млрд. крб.,

¹¹ Брежнев Л. І. Цілина.— Радянська Україна, 1978, 10 листопада.

або 2,6 млн. крб. на один колгосп. Порівняно з 1965 роком вони зросли більш ніж удвоє¹². Це означає, що колгоспна власність є фактично неподільною і може бути використана в інтересах як окремих колгоспів, так і всього суспільства. Відбувається піднесення рівня усупільнення колгоспно-кооперативної власності, що сприяє зближенню внутрішньокласових груп колгоспного селянства.

Зближенню форм власності значною мірою сприяє укрупнення колгоспів. Адже збільшення неподільних фондів колгоспів є насамперед результатом зростання їх доходів. Укрупнені колгоспи зближуються з державними сільськогосподарськими підприємствами (радгоспами) за рівнем концентрації виробництва.

Протягом десятиріччя, що минуло після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, число колгоспів на Україні скоротилося на 19,5 процента за рахунок їх укрупнення і перетворення у радгоспи за рішенням загальних зборів колгоспників. Приблизно у такій же кількості скоротилось і середньорічне число працівників, що брали участь у колгоспних роботах. Останнє пояснюється, зокрема, зростанням енергозброєності праці колгоспників.

Нині переважна частина колгоспного селянства працює в середніх і великих господарствах, кожне з яких має не менше 300 дворів. Якщо, наприклад, ще в 1965 році дрібні колгоспи (до 300 дворів) на Україні становили 16,4 процента, то в 1976 році — 9,6 процента. Число середніх колгоспів (301—500 дворів) зменшилось з 34,1 до 29 процентів, а число великих господарств (понад 500 дворів) збільшилось з 49,5 до 61,4 процента¹³. У суспільстві розвинутого соціалізму переваги укрупнення колгоспів виявили себе повсюдно, що є закономірним відображенням переваг соціалістичної системи господарювання.

Удосконаленню виробничих відносин на селі сприяє розвиток міжколгоспного кооперування, а також зміцнення державно-колгоспних зв'язків. Спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва на базі широкого кооперування, переведення його на сучасну індустріальну основу дає змогу планомірно нарощувати його потужності, підносити рівень його усупільнення, вдосконалювати систему суспільних відносин. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у доповіді на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслив, що «спеціалізація і концентрація виробництва, тобто те, що марксист-ленінці називають дальшим усупільненням соціалістичного виробництва і праці, є настійною вимогою життя, однією з вирішальних основ нашого руху вперед»¹⁴.

Міжколгоспні кооперативні підприємства, на відміну від аграрно-промислових об'єднань, не становлять перехідної форми власності, а є різновидом кооперативно-колгоспної власності. Зміцнення міжколгоспних зв'язків сприяє дальшому її розвитку і зближенню з державною загальнонародною власністю. За характером усупільнення виробництва, організації і умов праці, форм її оплати міжколгоспні підприємства наближаються до державних.

Внутрішньокласові групи різняться між собою не тільки за роллю в суспільній організації праці, культурно-технічним рівнем, але й за розмірами оплати праці, Зближення внутрішньокласових груп за цією ознакою зумовлюється об'єктивними процесами становлення за умов

¹² Див.: Курсом мартовського Пленума. М.: Политиздат, 1975, с. 306, 308.

¹³ Див.: Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный стат. сб. К.: Политиздат Украины, 1977, с. 197.

¹⁴ Брежнев Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року, с. 32.

соціалізму соціально однорідної за своїм характером праці. Розроблені в нашій країні заходи (введення гарантованої оплати праці в колгоспах, єдиної системи пенсійного і соціального забезпечення) спрямовані на зближення рівнів реальних доходів колгоспників з доходами робітників і службовців. За останні роки істотно змінилася структура доходів і витрат сім'ї колгоспника. Якщо, наприклад, у 1965 році частка доходу від громадського господарства становила 40 процентів, то в 1976 році — 43,4 процента. У процентному відношенні значно зменшились витрати на харчування і зросли — на придбання речей та культурно-побутові послуги¹⁵.

Поряд з цим виявляється тенденція зближення середнього рівня оплати праці різних професійних груп колгоспників. Проте середньомісячна оплата працівників ручної праці у рільництві ще залишається набагато меншою у порівнянні з оплатою механізаторів, доярок, будівельників, тваринників. Це вимагає вжиття рішучих заходів для ліквідації сезонності робіт у рільництві, тобто забезпечення колгоспників роботою у міжсезонні.

Зміцнення соціальної однорідності колгоспного селянства, як бачимо, пов'язане з дією великої кількості факторів, які в своїй сукупності становлять діалектику його соціального розвитку. Без розгляду взаємодії об'єктивних умов і суб'єктивних факторів не може бути науково обгрунтованого управління цими складними процесами.

Отже, у розвитку внутрішньокласової структури колгоспного селянства на етапі розвинутого соціалізму простежується дія двох взаємопов'язаних тенденцій: з одного боку, відбувається процес кількісних і якісних змін всередині колгоспного селянства, а з другого — стирання соціальних граней між колгоспним селянством, робітничим класом та інтелігенцією.

Дія першої тенденції і означає процес становлення внутрішньокласової соціальної однорідності колгоспного селянства, тобто такого його якісного стану, який характеризує дальше поглиблення соціально-політичної та ідейної єдності, що утвердилася в суспільстві в результаті перемоги соціалістичних суспільних відносин.

Дія другої з них визначає процес зміцнення соціальної однорідності всього суспільства, яка утверджується мірою переростання розвинутого соціалістичного суспільства в комуністичне.

Процеси становлення внутрішньокласової і міжкласової однорідності перебувають у тісній діалектичній єдності. Зміцнення внутрішньокласової соціальної однорідності колгоспного селянства є результатом його зближення з робітничим класом і інтелігенцією, у свою чергу, поглиблення такого зближення відбувається шляхом зміцнення внутрішньої соціальної однорідності різних верств радянського суспільства.

* * *

Диалектика развития внутриклассовой структуры колхозного крестьянства на этапе зрелого социализма характеризуется взаимодействием двух тенденций: с одной стороны, происходит процесс профессиональной дифференциации колхозного крестьянства, а с другой — стирание социальных граней между рабочим классом, колхозным крестьянством и интеллигенцией.

Выявление критериев внутриклассовых различий осуществляется на основе ленинского определения классов, в соответствии с которым выделяются социально-профес-

¹⁵ Лив.: Народное хозяйство СССР за 60 лет, с. 491.

спональні групи, различаються по характеру и содержанию труда, роли в организации сельскохозяйственного производства, уровню культурно-технической подготовки и доле получаемого дохода из колхозного фонда потребления. В условиях возрастающих темпов научно-технического прогресса все более преодолеваются различия между внутриклассовыми социально-профессиональными группами, что свидетельствует об укреплении социальной однородности колхозного крестьянства.

Ю. Ф. САФОНОВ

СОЦІАЛЬНІ ФАКТОРИ ЯКОСТІ РОБОТИ

Питання про якість набуває дедалі більшого значення у зв'язку з інтенсифікацією розвитку народного господарства суспільства зрілого соціалізму. Від його розв'язання значною мірою залежить результативність капітальних вкладень, освоєння нової техніки і технології. У цьому полягає одна з важливих закономірностей високоіндустріалізованого соціалістичного виробництва.

XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, виходячи з глибокого аналізу досягнутого рівня соціалістичного виробництва, соціальних наслідків науково-технічної революції, дав фундаментальне обґрунтування практичного і теоретичного значення питання про якість економічної діяльності. У документах з'їзду відзначається, що в розвинутому соціалістичному суспільстві проблема якості стала вузловою проблемою соціально-економічного розвитку, сфокусувала в собі основні потреби і критерії діяльності в усіх ланках виробництва. У Конституції СРСР підвищення ефективності виробництва і якості роботи названо серед найголовніших напрямів державного керівництва економікою, які забезпечують досягнення найвищої мети суспільного виробництва при соціалізмі — найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей¹.

Актуальність питання про якість роботи пов'язана як з потребами промисловості, так і з завданнями дальшого розвитку сільського господарства. У рішеннях липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС відзначено, що в умовах широкої інтенсифікації, зростаючих вкладень держави і колгоспів у сільське господарство «все більш актуальним стає підвищення ефективності і якості роботи колгоспів і радгоспів»².

Піднесення якості трудової діяльності та ефективності виробництва треба розглядати як загальну закономірність функціонування і розвитку продуктивних сил за умов поєднання досягнень науково-технічної революції зі всевітньо-історичними перевагами соціалізму. Ця закономірність породжена глибокими змінами процесів виробництва і споживання, які стали можливими лише в високорозвинутому, соціалістичному суспільстві.

Важливими і неодмінними умовами ефективного виробництва високоякісної продукції є використання сучасних наукових відкриттів, практичне застосування нових технічних винаходів, широке запровадження прогресивної технології, високоорганізована праця кожного

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, ст. 15.—К.: Політвидав України, 1977, с. 10.

² Брежнев Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР.—К.: Політвидав України, 1978, с. 58.

виробничого колективу. Завдяки планомірному, послідовному виконанню усіх цих вимог вже нині досягнуто серйозних успіхів у розв'язанні проблеми якості роботи. В нашій країні неухильно зростає випуск виробів вищої категорії якості, щороку запроваджуються понад три тисячі нових видів машин, обладнання та приладів, понад 1,8 тисячі видів застарілих виробів щороку знімається з виробництва. Дедалі більшого поширення набувають комплексні системи управління якістю. Одним із їх зразків є Львівська система управління якістю.

Проблема якості роботи за своєю суттю є комплексною. Питання про якість роботи стало нині об'єктом уваги різних суспільних, природничих та технічних наук.

У зв'язку з цим особливого значення набуває філософсько-соціологічне дослідження основних факторів підвищення якості роботи. Таке дослідження є важливою методологічною передумовою систематизації багатоманітних визначень якості і її показників, які використовуються у технічній, соціально-політичній і економічній літературі, дістають застосування у процесі практичного управління якістю роботи.

«Якість роботи — поняття дуже містке, — відзначає товариш Л. І. Брежнев. — Воно складається з багатьох виробничо-економічних факторів і разом з тим охоплює широке коло моральних проблем.

Це і чітка організація виробництва, строгий ритм трудового процесу, неухильне додержання технології. Це економічне витрачання матеріалів, дбайливе, хазяйське, як б сказав, любовне ставлення до техніки і звичайно ж свідомо, товариська дисципліна, обстановка взаємної вимогливості і взаємодопомоги в праці»³.

Підвищення ефективності й якості праці — це проблема великого соціально-економічного значення, яку потрібно досліджувати і розв'язувати комплексно, у єдності її економічної, організаційної і виховної сторін. Боротьба за якість і ефективність, підкреслює товариш Л. І. Брежнев, — «це — не тимчасова кампанія. Це — курс партії, взятий, як кажуть, всерйоз і надовго. В цьому не тільки ключове завдання нинішньої п'ятирічки, а й визначальний фактор нашого економічного і соціального розвитку на багато років наперед. У цьому, якщо хочете, і програма виховання цілого покоління радянських людей»⁴. На наш погляд, поняття «якість роботи» потрібно розглядати у контексті соціологічної теорії. Адже якість роботи, якість продукції визначаються всією сукупністю видів діяльності (минулої і теперішньої) і соціально-економічних відносин у даному суспільстві і мають властивість речової «невловимості» на зразок економічних категорій «вартість», «абстрактна праця» тощо.

Поняття «якість роботи» відображує динамічні закономірності прогресу виробничої діяльності, єдності сталості і мінливості в її структурі і змісті. Очевидно, що в усі історичні епохи якість праці визначалася такими факторами, як кваліфікація (досвід і мистецтво) працівника, його технічна (знарядова) оснащеність, характер економічних відносин, спосіб поєднання виробників із засобами виробництва, методи організації і управління виробництвом. Однак сталість функціональної структури поєднувалася з динамічною зміною змісту кожного з названих факторів і передусім — зі зміною соціально-класових характеристик праці. У ході розвитку суспільства детермінація якості роботи до-

³ Брежнев Л. І. Промова на XVII з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, 23 квітня 1974 року. — Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 41.

⁴ Брежнев Л. І. Промова на XVIII з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. — Комуніст України, 1978, № 5, с. 5—6.

повнювалась новими змінними. Наприклад, у наш час висока якість роботи обов'язково передбачає ергономічне забезпечення виробничого процесу і здійснення заходів для збереження навколишнього середовища.

Деякі автори не вдовольняються поширеним розумінням якості роботи як певного ступеня її відповідності технологічним умовам, нормам і стандартам і вважають, що воно має враховувати також «ступінь раціональності використання людської праці, тобто ступінь продуктивності праці»⁵.

Бажання цих авторів дати визначення у системі узагальнюючих показників виробництва цілком зрозуміле і заслуговує на підтримку. Але напевно чи можна розкрити зміст поняття «якість роботи», залучивши тільки раціональність використання праці, яка визначається за даного підходу як дериват продуктивності праці. Однак не всяку високопродуктивну працю можна вважати раціональною (скажімо, виробництво продукції низької якості, обмеженого асортименту, морально застарілої та ін.).

Отже, якість роботи не слід ототожнювати з рівнем продуктивності праці. Цей критерій, безперечно, надзвичайно важливий, але не єдиний. Характеризуючи якість роботи, справді, потрібно розпочинати з її продуктивності, припускаючи заздалегідь заданою певну якість продукції. Обов'язковою умовою високої ефективності праці є її продуктивність, яка повинна відповідати найвищим нормам, що встановилися у світовому виробництві. «Активно включитися в загальнонародну боротьбу за ефективність і якість — це значить використати всі можливості для досягнення найвищої продуктивності праці»⁶.

Марксизм-ленінізм виходить з того, що продуктивність праці була і лишається одним з головних критеріїв суспільного прогресу. «Для того, щоб успішно розв'язувати різноманітні економічні і соціальні завдання, які стоять перед країною, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, — немає іншого шляху, крім швидкого зростання продуктивності праці, різкого підвищення ефективності всього суспільного виробництва»⁷.

У загальнотеоретичному плані роль продуктивності праці досліджена достатньо широко. Труднощі виникають у практичних розрахунках зростання продуктивності праці на різних підприємствах, в об'єднаннях і галузях. Ці труднощі зумовлені об'єктивною складністю господарських відносин і недосконалістю деяких економічних показників. Зокрема, планування і облік діяльності підприємств виключно у вартісних показниках не завжди дає можливість виявити істинну продуктивність живої праці.

Оцінюючи якість роботи, не можна обмежуватися тільки продуктивністю. Важливе також її предметне втілення, тобто якість вироблених речей, які є наслідком і мірилом затрачених трудових зусиль. Тут і виявляється, що критерії, що визначають якість роботи, не завжди збігаються з тими критеріями, які визначають якість продукції.

⁵ Гличев А. В., Полов В. П., Азгальдов Г. Г. Что такое качество? — М., 1968, с. 118.

⁶ Лист ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ партійним, радянським, господарським, профспілковим і комсомольським організаціям, трудящим Радянського Союзу про розгортання соціалістичного змагання за виконання і перевиконання плану 1978 року і посилення боротьби за підвищення ефективності виробництва і якості роботи. — Комуніст України, 1978, № 2, с. 5.

⁷ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь XXV з'їздові КПРС. 24 лютого 1976 року. — Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав Україна, 1976, т. 5, с. 488.

Підвищення якості продуктів праці зумовлене, зокрема, рівнем економічного розвитку, системою умов використання цих продуктів і характером потреб суспільства.

Відомо, що в індустріальних капіталістичних країнах ще на початку ХХ ст. значна увага приділяється розробці спеціальних методів «раціоналізації» живої праці (наприклад, тейлоризм).

Наше ставлення до буржуазної практики раціоналізації праці зумовлюється інтересами революційного робітничого класу. Його взірцем є критичний аналіз В. І. Леніним системи Тейлора. Неодмінною умовою марксистсько-ленінського ставлення до подібного досвіду є чітке розуміння того, що закони, які визначають функціонування продуктивних сил, невіддільні від суспільних форм їх існування, регулюються соціальними умовами і факторами. Як слушно зауважує М. М. Іноземцев, «протилежність соціалістичного і капіталістичного ладу, докорінна відмінність цілей капіталістичного і соціалістичного виробництва робить безглуздим і шкідливим будь-яке копіювання нами тих процесів у країнах капіталу, які органічно пов'язані з соціально-політичним ладом»⁸⁻⁹. Разом з тим слід критично засвоювати все позитивне, що стоїть у організації трудового процесу, яка забезпечує поліпшення якості продукції.

Ті методи підвищення якості і ефективності, які застосовує сучасний державно-монополістичний капіталізм, підпорядковані інтересам одержання максимального прибутку, пристосовані до умов конкуренції і реалізуються наступом на життєві права трудящих, зменшення їх частки в національному доході. Особливо це характерно для методів, що широко практикуються в таких сферах, як оплата праці, політика цін, експортна торгівля, трудове право, використання робочої сили. Наприклад, умови конкурентної боротьби між США, країнами Західної Європи і Японією вимагають, щоб на зовнішній ринок постачалися товари високої якості, а витрати на виробництво були відносно низькі. Одним із головних інструментів, який монополії використовують для урівноваження цього співвідношення, є політика заробітної плати і експортних цін. Японські монополії, прагнучи збільшити обсяг вивозу, стають на шлях зниження експортних цін. Зворотною стороною такої політики є заморожування заробітної плати трудящих і встановлення високих, таких, що набагато перевершують експортні, цін внутрішнього ринку на аналогічну продукцію¹⁰. Тим самим робітник втрачає в подвійному розмірі: спочатку йому недоплачують за високоякісну продукцію, а потім привласнюють значну частину цього вже «урізаного» прибутку внаслідок дорожнечі. Фірми США, навпаки, намагаються постачати на зовнішній ринок дорожчі високоякісні вироби, ширше використовувати у їх виробництві новітні досягнення науки і техніки. Однак соціально-класова основа суперечностей, що виникають при цьому, лишається тією ж: витрати виробництва знижуються за рахунок трудящих, зниження чисельності працюючих, диспропорцій між заробітною платою і продуктивністю праці. Техніко-економічний ефект (багаторазове збільшення прибутків) від зростання продуктивності праці і реалізації високоякісної продукції привласнюється монополіями і використовується в їх економічних і політичних інтересах.

За останні роки виразніше виявляється та обставина, що дальша еволюція капіталістичних методів раціоналізації праці деформує психо-

⁸⁻⁹ Іноземцев Н. Н. Современный капитализм: Новые явления и противоречия.—М., 1972, с. 54.

¹⁰ Шарков А. М. Япония и США. Анализ современных экономических отношений.—М., 1971, с. 398.

фізіологічні функції людини, глибоко суперечить її духовно-творчим установкам. Це знаходить своє визнання і серед багатьох буржуазних учених. Так, автори дослідження «Праця в Америці» пишуть: «Мірою свого соціально-культурного розвитку індивід все менше схильний переносити нудну, нелюдську і підневільну працю. За таких умов робітники будуть або протестувати, або жертвувати своїм здоров'ям у погоні за високою заробітною платою. Гнів, який не знаходить виходу, конденсується і породжує шизоїдну, депресивну, ескапістську поведінку: тотальне відчуження, наркоманію, втечу у світ фантазії»¹¹. Протидіяти таким явищам намагаються розмаїті буржуазні програми «гуманізації праці»¹². Чимало заходів, включених до цих програм, прямо чи побічно розраховані на поліпшення якості праці, зростання відповідальності робітників і службовців за стан справ, що складається на виробництві.

Однак такі прагнення натрапляють на перепону — ті внутрішні закони капіталістичного суспільства, які спричиняють відчуження праці і стосуються також і підвищення якості праці.

Справжня гуманізація праці можлива й реальна тільки у соціалістичному суспільстві. Підвищення якості праці за цих умов тісно пов'язане з гармонійним розвитком людини, із зміцненням творчих начал у її діяльності, посиленням соціальної активності виробничих колективів. Одним із найважливіших виявів цієї детермінації виступає соціалістичне змагання, в організації й у процесі якого питання якості праці посідають нині одне з чільних місць, є критерієм вагомих досягнень трудових колективів, що змагаються.

За умов капіталістичного виробництва колективізм неможливий, а програми забезпечення якості, бездефектності тощо оцінюються робітниками як вимоги, що йдуть від адміністрації, як «їхня», а не «наша» справа. Автори новітніх програм «гуманізації праці» прагнуть запобігти цьому внаслідок культивування різних форм об'єднання робітників у групи, яким надається навіть деяка автономія у питаннях організації праці, розподілу зарплати тощо. Однак характер цих груп, їх масштаби й можливості впливу не мають нічого спільного з соціальними характеристиками виробничого колективу за соціалізму. Створення таких груп не змінює і не може змінити ставлення до праці у принципі, бо останнє спричинене антагонізмами капіталістичного способу виробництва, буржуазного суспільства.

Фундаментальні переваги соціалізму у галузі використання «людського фактора» для підвищення якості праці реалізуються у органічній єдності з розгортанням і посиленням дії економічного, науково-технічного, організаційного й управлінського чинників.

Тут існує ряд проблем, які вимагають розв'язання і над розв'язанням яких працює наше суспільство. Завдання підвищення якості праці можуть бути реалізовані лише тоді, коли вони розв'язуються на основі ефективного використання економічного, науково-технічного, організаційного й управлінського чинників. А тут ми іноді ще стикаємося із складними проблемами.

Відомо, що поліпшення якості виробів потребує додаткових витрат праці, виправданих тільки у тому разі, якщо наступне використання цього виробу дає економію праці у кількості, що перевищує витрати. Ця вимога враховується під час планування капіталовкладень, спрямо-

¹¹ Цит. за: Общественные науки за рубежом. 1978, серия 1, № 3, с. 32—33.

¹² Критичний аналіз однієї з таких програм, розробленої в США під назвою Job design, дається західнонімецьким дослідником Х. Готтшальхом. (Див. там же, с. 32—36).

ваних на підвищення якості. Складність полягає у тому, що позитивний ефект досягається у майбутньому, а платити за додаткову працю потрібно тепер. Тому обсяги капіталовкладень і ті галузі, яким вони призначені, можуть бути визначені лише з урахуванням усього комплексу об'єктивних умов, конкретної соціально-економічної і політичної обстановки.

Потрібно відзначити, що вартість і якість виступають одне стосовно одного як відносно самостійні характеристики продукту праці. Причина цього полягає у тому, що вартість детермінується економічними умовами виробництва, а якість визначається складною системою умов виробництва, а також комплексом соціальних потреб. Іноді суспільство змушене вдаватися до випуску виробів, які мають дуже високу якість, але не окупляють себе в майбутньому, тобто їх споживні властивості стають головним визначником. Тут доречно згадати думку К. Маркса про те, що «у майбутньому суспільстві, де зникне антагонізм класів, де не буде і самих класів, споживання вже не визначатиметься *мінімумом* часу, необхідного для виробництва; навпаки, кількість часу, що його присвячуватимуть виробництву того чи іншого предмета, визначатиметься ступенем суспільної корисності цього предмета»¹³.

Якість продукції зумовлена також усією сукупністю суспільних умов її споживання. Вона визначається складною системою показників, у яку залежно від обставин можуть залічуватись вартість, економічність використання цієї продукції, час функціонування, технологічність, надійність, ступінь уніфікації, параметри взаємодії даного виробу з іншими у певній технічній системі, вага, геометричні розміри, естетичність і багато інших елементів. Якість продукції встановлюється методами системного аналізу (наприклад, з допомогою послідовного перебору альтернатив) і в кінцевому підсумку виявляється оптимальною системою необхідних властивостей і функцій.

Межі підвищення якості виробничої продукції залежать від характеру і ступеня розвитку потреб суспільства. Їх формування є результатом діяння складного механізму соціальних і соціально-психологічних закономірностей, взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів, які не завжди можна детально передбачити, виходячи тільки з теоретичних розрахунків. Переконалим прикладом цього можуть бути потреби, пов'язані з модою. У різних соціально-економічних укладах ці потреби виявляються по-різному. Проте вони породжуються і еволюціонують під впливом не тільки соціально-класових, а й групових інтересів, містять у собі складно переплетені норми і цінності, характерні для способу життя різних верств і груп, а також елементи, що відображають експресивні рухи малих груп і осіб.

Отож, щоб робити висновки про якість речей, потрібно розглянути питання про якість потреб. Але його розв'язання і собі передбачає розкриття взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного, соціального і особистісного компонентів у змісті потреб. Зокрема, веління моди, як відомо, аж ніяк не завжди відповідає іншим, важливішим соціальним потребам.

Крім того, можна припустити, що управління якістю предметів споживання певною мірою виступає і як управління якістю людських потреб. Однак питання про ступінь і можливості такого управління лишається відкритим. Адже потреби на зразок потреб мод значною мірою можуть породжуватися ініціативою індивідів, які прагнуть онов-

¹³ Маркс К. Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 96.

лення, зміни своїх комунікацій у системі спілкування. Тому управління такою поведінкою може бути тільки статистичним: впливаючи на умови життя і норми поведінки соціальних спільностей, ми можемо спробувати регулювати ціннісну орієнтацію індивідів.

Маємо підкреслити, що цілеспрямована робота над прогнозуванням і моделюванням нових потреб набуває величезного значення. Таку роботу на науковій базі, з урахуванням доступної для огляду перспективи, потрібно було б здійснювати в усіх галузях споживання. Мабуть, для цієї мети було б корисно створити особливі наукові організації за участю спеціалістів різних профілів: інженерів, економістів, психологів, фізіологів, лікарів, товаровзнавців.

Продуктивність праці і якість продукції забезпечуються затратою ресурсів і зусиль, міра яких має враховуватись. Тут важливо підкреслити, що рівень затрат характеризує не якість продукції, а якість роботи над її виготовленням: ціною яких зусиль досягнутий той або той результат. Отож, важливим критерієм якості роботи є економія праці. Добре відомо, що продуктивність праці і її економічність взаємно пов'язані. Високоєфективна робота обов'язково передбачає оптимальне застосування законів економії робочого часу й економізацію діяльності, що засновані на додержанні відповідних правил і використанні найкращих методів діяння¹⁴.

XXV з'їзд КПРС підкреслив необхідність посилення режиму економії як одне з основних завдань розвитку народного господарства. Боротьба за економію входить невід'ємною складовою частиною у рух за комуністичну працю, є одною з найважливіших вимог соціалістичного змагання.

Товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії наголосив на зв'язку якості господарської діяльності із збереженням праці і матеріальних ресурсів¹⁵. Це положення охоплює усю багатоманітність роботи над забезпеченням режиму економії: збереження матеріалів, палива, енергії, робочого часу, раціональне використання машинного устаткування, засобів обчислювальної техніки, робочої сили, трудових ресурсів, раціоналізацію управлінської праці тощо. Отож, економічність є одним із сутнісних виявів ефективності, а значить — якості діяльності.

За умов науково-технічної революції, коли відбулися якісні зміни у взаємодії людини і природи, продуктом господарської діяльності є не тільки корисні речі, а й відчутні зміни у навколишньому середовищі. Тому у систему положень, що визначають якість діяльності, має бути внесений й екологічний компонент: сукупність таких дій, які забезпечують охорону, збереження і примноження природних ресурсів, оскільки за сучасних умов однією з важливих умов цілеспрямованого і планомірного розвитку соціалістичного суспільства є раціональне природо-користування.

Розглянуті критерії якості роботи характеризують трудовий процес головним чином з боку його речових результатів. Але, як відомо, у процесі праці створюються і відтворюються не тільки речі, а й людські відносини, а також певні властивості людини як суб'єкта праці. Тому важливим критерієм якості роботи є збереження, відтворення і вдосконалення фізичних і духовних сил самого працівника як суб'єкта

¹⁴ Див.: Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе.—М., 1975, с. 109.

¹⁵ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доповідь XXV з'їздові КПРС, 24 лютого, 1976 року.—Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 489.

праці, творчий характер праці. Саме тут особливо яскраво виявляються вагомі переваги соціалізму. Перетворення праці на процес творчої діяльності стає можливим у таких технологічних і організаційних ситуаціях, коли від працівника вимагається ефективне застосування його знань і навиків, пошук найкращих рішень, коли його зусилля в цьому напрямі предметно виражаються у вищих виробничих результатах. Творче ставлення працівника до власної діяльності виявляється, зокрема, у прагненні до її вдосконалення (раціоналізація і винахідництво), у потребі підвищувати кваліфікацію і культурно-технічний рівень, у почутті вдоволення своєю роботою. Діяльність не може вважатися високоякісною, якщо вона не спричинює розвитку суб'єкта у творчому розумінні.

Важливою умовою і водночас одним із важливих критеріїв якісної (у соціальному розумінні) роботи, а також її наслідком є моральний розвиток особи працівника. Розкриваючи суть боротьби за ефективність і якість, товариш Л. І. Брежнев наголосив насамперед на тому, щоб «працювати не просто дисципліновано і старанно, а працювати на совість, уміло, результативно, працювати красиво, щоб і інші тебе поважали за твою працю, і сам би ти себе поважав»¹⁶. Для розвинутого соціалістичного суспільства характерне органічне поєднання праці і моральності, почуттів і думок трудящої людини, яка утверджує себе в суспільстві своєю майстерністю і корисним вкладом в суспільний добробок. Адже саме сумлінна праця є тут однією з найвищих моральних якостей особи.

Проте ще не всі керівники соціалістичних підприємств повною мірою усвідомлюють соціально-моральне і психологічне значення якісної роботи, її виняткову роль у вихованні комуністичного ставлення до праці. Реальним втіленням творчої сутності людини є досконалість процесу праці. Водночас, як доводить марксистсько-ленінська філософія, сутність людини реалізується через освоєння індивідом суспільних способів діяльності і соціальних відносин. Способи діяльності предметно втілюються в трудових процесах, у виробництві і споживанні матеріальних і духовних цінностей. Отже, і праця, і створювані в процесі праці речі є активними засобами становлення і розвитку людської сутності в кожному індивіді.

Отже, розглянуті критерії визначають поняття якості роботи, тобто якості праці у сфері виробництва і споживання матеріальних благ. Дослідження якості роботи з допомогою аналізу основних показників якості видається достатньо обгрунтованим. Воно дозволяє порівнювати процеси діяльності людей у найширших масштабах — не лише у рамках підприємства, галузей, регіонів, а й суспільних формацій.

З нефілософських суспільних наук найбільшою мірою займається питаннями, пов'язаними з якістю роботи, політекономія. Але вона звичайно оперує поняттям «ефективність суспільного виробництва», яке не тотожне поняттям «якість роботи», «ефективність роботи». Категорія «ефективність суспільного виробництва» не охоплює, зокрема, творчих елементів діяльності, деяких аспектів економізації, які не можна безпосередньо виразити в економічних величинах (наприклад економізацію методів управління). Крім того, під час розгляду якості роботи ми абстрагуємось від деяких конкретних економічних параметрів (фондовіддача, окупність, рентабельність тощо), потрібних для розрахунку ефективності виробництва.

¹⁶ Промова товариша Л. І. Брежнева на XVIII з'їзді ВЛКСМ 25 квітня 1978 року. — Комуніст України, 1978, № 5, с. 6.

Одні параметри, що характеризують високоякісну роботу, входять до зазначених вище критеріїв, інші становлять умови роботи, а не її безпосередній зміст, або взагалі належать до іншого зрізу аналізу даного поняття. Наприклад, можна було б сказати, що якість роботи великою мірою пов'язана із застосуванням сучасних науково-технічних досягнень. Але цей фактор у його функціональному значенні врахований і репрезентований в усіх розглянутих нами критеріях, що є конкретними формами, підйомами діяння науки як безпосередньої продуктивної сили.

Можна також твердити, що висока якість роботи передбачає наявність на підприємствах нової техніки, доброго матеріально-технічного постачання, стандартизації, технологічної дисципліни, належної організації праці, свідомість, добросовісність персоналу та ін. Усе перелічене складає умови для доброї роботи, які, звичайно, потрібно відрізнити від критеріїв і цілей.

Будь-яка система управління якістю повинна прагнути до того, щоб досягалися критерії доброї роботи. А для цього потрібний ефективний регулятивний вплив на весь комплекс умов, від яких залежить якість. Тому управління якістю роботи, як і взагалі управління будь-яким складним соціальним процесом¹⁷, має бути системним, комплексним. Такими позитивними рисами і відзначаються відомі у країні системи управління якістю, скажімо львівська, в якій забезпечується вплив на всі основні умови і стадії виробництва — від проектування продукції до економічної освіти і комуністичного виховання кадрів. Принцип системного управління передбачає взаємодоповнення систем різних рівнів. Наприклад, заводські і територіальні системи успішно функціонуватимуть за умови їх координації з галузевими і загальнодержавними системами. Отже, управління якістю повинне бути багаторівневим. Такі системи нині розробляються і впроваджуються. Одним із важливих різновидів їх є системи стандартизації — загальносоюзна, галузеві, регіональні, заводські.

Для дальшого прискореного розвитку суспільного виробництва конче потрібно вдосконалювати методи, виробляти і здійснювати заходи для управління якістю на всіх рівнях, аналізувати і поширювати кращий досвід. Слід посилити матеріальне стимулювання за високу якість роботи у масштабах усієї країни, збільшити розмір заохочувальних фондів підприємств, що виробляють високоякісну продукцію. Потрібно також удосконалювати економічні і правові механізми управління якістю в галузі кооперативних поставок, підносити роль показників якості у господарських договорах. В умовах сучасної спеціалізації і кооперації виробництва якість продукції залежить від роботи багатьох підприємств-постачальників. Тому надзвичайно важливо зміцнювати і вдосконалювати технологічні, економічні і організаційні зв'язки між цими підприємствами і тими, що випускають кінцеву продукцію.

Роль загальносоюзної системи управління якістю є визначальною у прискореному впровадженні у виробництво нових технологічних досягнень, в розробленні принципово нових технологій, з допомогою яких здійснюється виробництво нових видів продукції, оскільки окремі підприємства, об'єднання і регіони можливостей для такої розробки не мають і здебільшого займаються модернізацією і раціоналізацією технологій, що вже склалися.

¹⁷ Див.: Афанасьев В. Г. Научное управление обществом.—М., 1968, с. 120—

Управління якістю і взагалі виробництвом як вид діяльності також повинне відповідати критеріям доброї роботи. Ця вимога є органічною частиною сформульованого XXV з'їздом КПРС загального завдання дальшого вдосконалення господарського механізму.

Підсумовуючи, зазначимо, що важливою і необхідною передумовою постійного підвищення якості праці за умов розвинутого соціалізму є високий рівень розвитку продуктивних сил та якісно нові, соціалістичні виробничі відносини. Тільки за умов соціалістичного суспільства підвищення ефективності суспільного виробництва супроводжується гуманізацією праці, що сприяє всебічному, гармонійному розвитку людини, зміцненню творчих начал у її діяльності, піднесенню соціальної активності трудящих.

* * *

XXV съезд КПСС подчеркнул, что в развитом социалистическом обществе вопрос о качестве работы фокусирует в себе основные критерии деятельности во всех сферах общественного производства. Ныне проблема качества работы стала одной из актуальнейших комплексных проблем в марксистско-ленинском общественном сознании. Важное значение имеет при этом социально-философский анализ названной проблемы.

Повышение качества трудовой деятельности, эффективности производства в целом является общей закономерностью функционирования и развития производительных сил в условиях соединения достижений научно-технической революции с преимуществами социалистической системы хозяйства. Только в условиях социалистического общества повышение эффективности общественного производства сопровождается гуманизацией труда, которая способствует всестороннему, гармоническому развитию личности, утверждению творческих начал в ее деятельности, повышению социальной активности трудящихся.

В. І. ВОЛОВИЧ

ІДЕЙНО-ВИХОВНА РОБОТА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Ідейно-виховна робота завжди була в центрі уваги КПРС. Партія вважає, що джерелом сили радянського ладу, його досягнень і перемог завжди були і будуть ідейна переконаність, комуністична свідомість мас. «Заглядаючи в майбутнє, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев у доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 2 листопада 1977 р., — ми повинні зробити і ще один висновок. Для всіх сфер життя і розвитку нашого суспільства дедалі більшу роль відіграватиме рівень свідомості, культури, громадянської відповідальності радянських людей. Виховувати в людині спрямованість до високих суспільних цілей, ідейну переконаність, справді творче ставлення до праці — це одне з найбільш першорядних завдань»¹.

У нашій країні існує широка мережа органів, організацій і закладів, що здійснюють ідейно-виховну роботу. Для підвищення її ефективності необхідне всебічне дослідження критеріїв ефективності як всієї ідеологічної роботи, так і окремих її різновидів, форм і методів. Неодмінна складова таких досліджень — узагальнення кращого досвіду ідеологічної діяльності і на цій основі — пошуки оптимальних засобів її всебічного поліпшення. Провідна методологічна установка для розв'язання таких завдань визначена на XXV з'їзді КПРС: «Це — комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих»².

Важливим засобом забезпечення комплексного підходу в ідейно-виховній роботі, вдосконалення її форм і методів є конкретні соціологічні дослідження. «Вони дають, — відзначив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — можливість партійним комітетам і первинним партійним організаціям застосовувати обґрунтовані критерії до оцінки різних сторін життя і діяльності трудових колективів, знати настрої і запити радянських людей. І цілком закономірно, що в практиці роботи партійних комітетів соціологічні дослідження тепер застосовуються все ширше, зокрема, при підготовці питань для розгляду на бюро партійних комітетів, пленумах, зборах партійного активу, при проведенні великих політичних кампаній»³.

На особливу увагу тут заслуговує узагальнення результатів конкретних досліджень характеру і темпів зростання комуністичної свідомості окремих категорій трудящих, їх загальноосвітнього і ідейно-політичного рівня. Як показала практика комплексного соціального

¹ Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства.— Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 566—567.

² Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 523.

³ Щербицький В. В. Оволодівати ленінським стилем роботи.— К.: Політвидав України, 1978, с. 64.

планування, результати соціологічних досліджень набувають великого значення у розробці заходів для комуністичного виховання трудових колективів.

Конкретні соціологічні дослідження ідеологічної роботи, що широко практикуються партійними комітетами останніми роками⁴, зарекомендували себе як дійовий засіб підвищення її ефективності. Однак вони ще не позбавлені недоліків як методологічного, так і організаційного характеру. Нерідко вони позначені вузько-практичною спрямованістю, непорівняльністю даних, обмеженістю висновків. Ці вади пов'язані, насамперед, з відсутністю науково обґрунтованих програм і типових методик, що розкривають форми і методи постановки ідеологічної роботи. Існуючі методики поки ще досить недосконалі, немає ще посібників для дослідження стану і ефективності різних ділянок і всієї ідеологічної роботи в цілому. Тому нині, як слушно підкреслюють дослідники, зі всією гостротою постало питання про підвищення методологічного, методичного і технічного рівня соціологічних досліджень ідеологічної діяльності⁵.

Наукове вивчення специфіки ідейно-виховної роботи на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства є важливою передумовою зростання її ефективності. З цієї проблематики є чимала література. Серед критеріїв і показників ефективності ідейно-виховної роботи звичайно виділяють ідейну переконаність, свідоме ставлення до політики партії, шкалу рівнів ідейно-теоретичної підготовки, показники суспільно-політичної і трудової активності тощо. Усе це, безперечно, правильно, оскільки дозволяє робити висновки про досягнуті результати. Проте постає питання — наскільки повно ними відображуються наслідки конкретного ідейно-виховного процесу.

У будь-якій сфері діяльності, зокрема в ідеологічній, неможливо виділити якийсь універсальний критерій ефективності, тим більше, якщо він не має кількісної визначеності. Так, в системі політичної освіти критеріями її ефективності є, наприклад, глибокі систематичні знання, рівень перетворення їх в переконання. Вони відбивають ідеологічну позицію людини, розкривають характер впливу набутих знань на підвищення соціальної активності. Однак ці критерії надто загальні. Вони складаються з показників кількості занять та їх форми, чисельності слухачів, даних про їх соціально-демографічні характеристики, а також показників виконання учбової програми, рівня успішності слухачів та кваліфікації пропагандиста. Ці підсумкові критерії відображають переважно організаційну сторону ідейно-виховного процесу і його функціональну насиченість. Проте згадані показники не дають змоги робити висновки достатньо різнобічно про роботу системи політичної освіти. Головний недолік цієї системи показників полягає в тому, що вона не дає уявлення про ті зміни, які відбуваються у свідомості і поведінці людей під впливом проведеної ідейно-виховної роботи. Ця вада може бути усунена з допомогою конкретно-соціологічних досліджень, методика яких передбачає здобуття інформації саме про зміни індивідуальної свідомості і поведінки внаслідок ідейно-виховної роботи.

⁴ Тільки при обкомах Компартії України діє чотири інститути соціологічних досліджень, дві ради, 18 груп і секцій. Соціологічні підрозділи на громадських засадах існують при багатьох міських, райкомах партії і парткоммах. Лабораторії соціологічних досліджень працюють у багатьох вузах і науково-дослідних інститутах, на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, при редакціях газет. (Див.: Правда, 1975, 12 октябрю).

⁵ Див.: Иовчук М. Т. Некоторые актуальные вопросы теории идеологической деятельности и основные направления ее исследования — В сб.: Вопросы теории и методов идеологической работы. М.: Мысль, 1975, с. 17.

Факти, якими оперують соціологи, набувають наукового значення, якщо вони відібрані у цілковитій згоді з науковою методологією дослідження. Першим засновком цієї методології є аналіз понять відповідної теорії з метою перекладу завдань дослідження з мови теорії на мову емпіричних понять і показників. Уточнення загальних понять дозволяє зіставити їх з тією сукупністю емпіричних фактів, абстракцією яких вони й були.

Залежно від мети дослідження емпірична інтерпретація понять здійснюється в такому напрямі, щоб забезпечити перехід від загальних понять до понять робочих гіпотез, які апробуються в даному дослідженні. Причому, здійснюючи таку експлікацію понять, дослідник повинен не загубити їх зв'язку з певною соціологічною теорією, з загальнофілософською інтерпретацією предмета дослідження. Інакше гіпотези дослідження ніколи не приведуть до вірогідного наукового знання. У крайньому разі висновок стосуватиметься лише окремих сторін досліджуваного процесу. Між іншим, саме в цьому полягає неспроможність емпіризму в буржуазній соціології. Буржуазні соціологи-емпірики, збираючи дані про суб'єктивні ставлення або акти поведінки окремих індивідів чи груп, наївно гадають, що таким шляхом вони здобувають знання про об'єктивні основи функціонування суспільства. Це, звісно, марні сподівання — емпіричне дослідження, що описує окремі сторони чи процеси у відриві від теорії, значною мірою втрачає свою наукову цінність. В результаті неминуча вкрай обмежена, вульгарно-механістична модель суспільних процесів.

Визначення комуністичної ідейності як сплаву знань, переконання і практичної дії⁶, яке дав Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, є водночас і загальнотеоретичною характеристикою ідейно-виховного процесу і конкретною формою його ефективності. Справді, цей процес і є діяльністю по пропаганді знань, спрямованою на формування комуністичних переконань, які виявляються в практичних діях. Наслідок цієї роботи — комуністична ідейність — на її початку виступає як цілепокладання. Тому ефективність ідейно-виховної роботи визначається ступенем досягнення заданих цілей, тобто через співвідношення цільового стану з реально досягнутим. Проте, щоб конкретно дізнатися про цю роботу і виміряти її ефективність, виходячи з даної формули, потрібно здійснити інтерпретацію понять, які обіймає ця формула. Необхідно також з'ясувати механізм зв'язку компонентів, що складають наведене визначення.

Процес формування переконань завжди пов'язаний з практикою як критерієм істинності знання. Переконання є така позиція особи (групи), яка робить її активним прихильником і захисником певної точки зору, зумовлює лінію її поведінки. Спеціально досліджуючи це поняття, В. Л. Василенко відзначає, що «переконання функціонує як особлива соціальна установка, яка формується на основі знання, прийнятого за істинне, необхідного для життєдіяльності, і яка виявляється у чіткій спрямованості свідомості та поведінки особи»⁷.

В ідеологічній роботі формування таких установок на соціально значущу поведінку набуває різних форм соціальної практики, форм навчання, пропаганди тощо. Кінцева мета цієї роботи — перетворення

⁶ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 5, с. 525.

⁷ Василенко В. Л. Людина і світогляд.— К.: Політвидав України, 1974, с. 194.

суб'єктивного стану людини в практичні дії. Вони можуть бути вивчені теоретично і емпірично як система показників поведінки вербальної (з допомогою опитувань, вивчення документів) і поведінки реальної (з допомогою спостереження, соціометрії тощо).

Безпосередня участь в комуністичному будівництві, ті риси соціалістичного способу життя, які формуються у суспільно корисній праці, навчанні, у первинному колективі, а також у побуті, визначають соціально-активну позицію особи. Вона залежить також від суспільної ідеології і психології, засобів масової інформації та пропаганди, обсягу і змісту цієї інформації, від ефективності форм і методів виховання. Тому аналіз показників соціальної активності особи правомірно може бути інтерпретований і як результат ефективності ідеологічної роботи.

У спеціальній літературі наводяться і аналізуються процедури конкретно-соціологічного дослідження механізму формування ціннісних орієнтацій особи та їх вимірювання. Одна з таких процедур, призначена для дослідження ефективності ідеологічного впливу, описана, зокрема, В. М. Соколовим⁸.

При розробці програми дослідження ідейно-виховної роботи роль цільової установки відіграє комуністична ідейність. Комуністична ідейність може бути емпірично вивчена за вербальними показниками, як система диспозицій поведінки особи (поглядів, мотивів, стимулів), і показниками реальними, що об'єктивно відображають ставлення людини до певних соціальних цінностей і норм, ступінь її суспільно-політичної і трудової активності. Виходячи з цих показників, можна розробити емпірично обгрунтовані критерії ефективності ідейно-виховної роботи, орієнтовані на конкретні категорії людей, які є об'єктом ідеологічного впливу.

Теоретичною базою такого дослідження є історичний матеріалізм, який розглядає особу як суб'єкт і об'єкт суспільних відносин. Загальна соціологічна теорія марксизму-ленінізму є одночасно методологічною основою ряду тих наук (наукового комунізму, соціальної психології, педагогіки тощо), які також виконують методологічну функцію у дослідженні ідейно-виховної роботи.

У розробці методики конкретного дослідження вихідним є викладене вище методологічне положення, згідно з яким ідеологічна позиція особи як наслідок ідейно-виховної роботи може бути зафіксована через систему показників диспозицій поведінки. Ці показники відбивають орієнтацію особи на певні соціальні цінності і норми соціалістичного співжиття. Система таких показників і визначатиме структуру поглядів особи як суб'єкта соціального діяння.

Повертаючись до визначення комуністичної ідейності, відзначимо, що кожному з трьох компонентів його структури, які відображають різні сторони єдиного процесу ідеологічної діяльності, відповідають конкретні критерії ефективності: 1) ефективність форм і методів пропагандистського впливу; 2) ефективність засвоєння знань, формування переконань; 3) суспільна активність об'єкта ідеологічного впливу.

Постає питання: яким чином ці критерії фіксуються в показниках ідеологічної позиції особи, або, інакше сказавши, як побудувати систему показників ідеологічної позиції об'єкта пропаганди?

В. І. Ленін підкреслював: «...соціолог-матеріаліст, що робить предметом свого вивчення певні суспільні відносини людей, тим самим

⁸ Див.: Соколов В. М. Некоторые аспекты исследования идеологического воздействия на личность.— Социологические исследования, 1975, № 1.

вже вивчає і реальних осіб, з дій яких і складаються ці відносини»⁹ Ідеологічна позиція особи складається саме в системі суспільних відносин — ставлення до суспільства, держави, праці, духовної та матеріальної культури, ідеології, а тому визначається за показниками класового типу особистості. Зміст і рівень розвитку цих відносин дають в сукупності повну характеристику особи як їх суб'єкта. Тому ідеологічна діяльність партії спрямована водночас на розвиток відносин розвинутого соціалістичного суспільства і формування комуністичних переконань особистості, а показники розвитку соціалістичних суспільних відносин є в цілому показниками ефективності ідеологічної роботи.

Зрозуміло, дати вичерпну систему показників диспозицій поведінки, а тим більше однозначно інтерпретувати їх неможливо. Обмеження неминучі, оскільки всяке поняття узагальнює головні, якісні ознаки явищ, а останні обтяжені елементами одиничного, випадкового, нового. Як відомо, тривалі спроби школи логічного позитивізму редукувати поняття до його емпіричних референтів закінчились повною невдачею. До речі, в такому вичерпному наборі показників і немає потреби. Дослідження ідеологічних позицій особи можна обмежити тими головними показниками, які необхідні для перевірки конкретних гіпотез дослідження. При цьому гіпотези не повинні містити понять, що емпірично не перевіряються. Якщо досліднику необхідно визначити ті диспозиції поведінки, які відображають тип особистості, досить у польовому документі (анкеті, бланку, інтерв'ю тощо) постановкою проєктивних питань зафіксувати головні вербальні показники, що в підсумку виявляють соціальну спрямованість і ціннісні орієнтації респондентів досліджуваної сукупності.

Численні дослідження соціологів дають підставу твердити, що показники ціннісних орієнтацій особи, які фіксують вербальну поведінку, відповідають в цілому їх реальній соціальній активності. Можливість передбачення реальної поведінки прямо залежить від правильного виділення в системі диспозицій провідних компонентів ціннісних орієнтацій, загальної спрямованості інтересів особи, умов її формування та особистих якостей. У процесі дослідження здійснюється аналіз різних емпіричних ситуацій. Ці ситуації оцінюються в системі стійких суджень, думок, висловлювань, що потім систематизуються за ступенем спільності змісту, частоти повторення і тенденцій його змінювання.

У ролі операціональних понять виступають ті терміни, які розкривають структуру виховного процесу — суб'єкт пропаганди, засоби пропаганди, зміст пропаганди і об'єкт пропаганди. Головне поняття — «об'єкт пропаганди» уточнюється з допомогою менш загальних характеристик, таких як рівень соціально-політичних знань, ставлення до їх засвоєння, до праці і трудового колективу, до суспільства, суспільно-політична активність, особистісні характеристики. Емпірична інтерпретація цих понять потребує розробки показників для безпосереднього їх вимірювання, здебільшого по шкалі оцінок, запропонованих респондентові. Це, звичайно, блоки питань анкети для з'ясування диспозицій вербальної або реальної поведінки. Їх сукупність містить, насамперед, блок питань для виявлення рівня теоретичної підготовки, знання документів КПРС і Радянського уряду, соціально-економічних проблем виробництва і трудового колективу. До складу інструментарію польового дослідження входить і блок питань для визначення ступеня розуміння важливості навчання в системі політичної освіти, особистого ін-

⁹ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве (відбиття марксизму в буржуазній літературі).— Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 1, с. 395.

тересу до нього, активності в навчанні, міри використання набутих знань, задоволеності роботою, розуміння суспільної значущості праці. Це — питання для фіксації переважно вербальної поведінки особи. До них належить також блок питань для з'ясування особистісних якостей респондента — почуття хазяїна виробництва, колективізму, товариськості, ставлення до недоліків, порушень норм моралі і права.

Інструментарій польового дослідження містить також блоки питань для оцінки переважно реальної поведінки. Відповіді на них мають бути головними емпіричними показниками ідейної переконаності. Оскільки інструментарій дослідження має характер комплексного, багатопрофільного запитальника з даної теми. Інколи ж розробляється окремих документ для експертного, або непрямого, опитування, яке здійснюється паралельно. Емпіричними показниками у всіх випадках виступають: стан трудової дисципліни, участь в управлінні виробничими справами, зокрема в постійно діючих виробничих нарадах, виступи з питань організації праці і виробництва, активність на партійних і загальних зборах, участь в роботі громадських організацій на виробництві, в творчих об'єднаннях трудящих, в заходах по науковій організації праці, в русі новаторів, наставників, в трудових починах, у радах робітничої честі, комісіях по якості тощо.

Важливим структурним блоком цього типу запитальника є розділ питань для визначення власне трудової активності, а саме: показників виконання і перевиконання виробничих завдань, участі в соціалістичному змаганні, виконання соціалістичних зобов'язань, виявлення ініціативи в роботі, якості роботи, кількості поданих і впроваджених раціоналізаторських пропозицій тощо. Сюди ж і належать показники, що характеризують ставлення до порушників трудової дисципліни, до морального і матеріального стимулювання, підвищення професійного рівня, освоєння суміжних професій і деякі інші. Кожний із згаданих показників, зрозуміло, може бути інтерпретований глибше і детальніше, навіть становити предмет спеціального соціологічного дослідження.

Завершує інструментарій емпіричного дослідження, звичайно, блок питань для з'ясування соціально-демографічної структури сукупності респондентів.

Для аналізу поняття «суб'єкт пропаганди» також розробляється система операціональних понять, яка повинна відобразити в емпіричних показниках загальноосвітню і спеціальну підготовку пропагандистів, ідейно-теоретичний і методичний рівень пропаганди, міру задоволеності пропагандистською роботою і соціально-демографічну структуру кадрів пропагандистів. Можливі варіанти польових документів (картка пропагандиста, журнал обліку знань, бланк-рецензія, книжка майстра як керівника первинного колективу, бланк співбесіди), розроблені авторами методичного посібника для вивчення ефективності економічної освіти на підприємстві¹⁰. Методичні вказівки можна використати і для розробки методики дослідження інших напрямів політичної освіти.

У всякому соціологічному дослідженні важливою є проблема забезпечення достовірності первинної інформації. Процедура її розв'язання розроблена найменше і належить до найскладніших. При вивченні ідейно-виховної роботи необхідно, зважаючи на цю проблему, застосовувати різні польові документи з перехресними питаннями, включати до інструментарію контрольні, фільтруючі, альтернативні і уточнюючі

¹⁰ Див.: Методика оцінки ефективності масового економічного освіти робочих промислового підприємства. — М.: Знання, 1975.

питання. Нерідко для виявлення прихованих диспозицій поведінки застосовуються питання-тести, що уточнюють окремі судження респондентів. Пошук критеріїв вірогідності інформації щоразу має свої складності і по-різному здійснюється в кожному дослідженні.

Ці критерії не можна універсально застосовувати, вони повинні органічно «вписатися» в спосіб застосування методів наукового дослідження і суттєво залежать від того, здобуто дані на основі реалізації марксистсько-ленінських методологічних принципів чи на основі «здорового глузду» дослідника. Практика показує, що справді оригінальні і цінні дослідження вимагають не тільки глибокого теоретичного аналізу і ретельної реалізації готових методичних правил, але й справжнього методичного мистецтва, вибору найефективніших технічних прийомів, урахування специфіки предмета, умов дослідження тощо.

У своїй виховній діяльності КПРС надає великого значення підвищенню ефективності заходів по трудовому вихованню і утвердженню комуністичної моралі. Актуальність їх дослідження важко переоцінити. Товариш В. В. Щербицький у доповіді на XXV з'їзді Компартії України підкреслив, що «виховання комуністичного ставлення до праці — одне з центральних завдань ідеологічної роботи»¹¹. Матеріали XXV з'їзду КПРС і постанови ЦК КПРС з ідеологічних питань озброїли дослідників чіткою програмою дальшого вивчення і вдосконалення виховної роботи в цьому напрямі. У постанові ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії», зокрема, вказано: «Необхідно глибше розробляти шляхи і методи активізації трудових колективів у комуністичному будівництві, опрацювати систему взаємодії техніко-економічних, організаційних, ідеологічних та інших факторів у вихованні трудящих. Повніше використовувати планування соціального розвитку виробничих колективів для підвищення трудової і громадської активності трудящих, ефективності ідейно-політичного виховання»¹².

Трудові колективи, як відомо, є основними осередками нашого суспільства. В умовах трудових колективів найповніше реалізуються вимоги комплексного підходу в ідеологічній роботі. Саме тут виробляється комуністичне ставлення до праці і висока політична свідомість. Колектив забезпечує розвиток матеріального виробництва в поєднанні з культурно-технічним зростанням трудящих і всебічним розвитком особи. «Трудові колективи, — підкреслюється в статті 8-й Конституції СРСР, — розвивають соціалістичне змагання, сприяють поширенню передових методів роботи, зміцненню трудової дисципліни, виховують своїх членів у дусі комуністичної моралі, дбають про підвищення їх політичної свідомості, культури і професійної кваліфікації»¹³.

Партійні організації трудових колективів нагромадили багатий досвід комплексного розв'язання завдань ідейно-виховної роботи. Чималу роль тут відіграє соціальне планування розвитку трудових колективів. Сама розробка таких планів зумовлена єдиним комплексним завданням створення матеріально-технічної бази комунізму, формування нових суспільних відносин і виховання людини комуністичного суспільства. Соціальне планування допомагає партійним організаціям найповніше враховувати всі соціальні фактори, що впливають на спо-

¹¹ В. В. Щербицький. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXV з'їзду Комуністичної партії України. — Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К.: Політвидав України, 1976, с. 66.

¹² Радянська Україна, 1974, 31 серпня.

¹³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К.: Політвидав України, 1977, с. 8.

сіб життя суспільства, соціальної групи і окремої особи. Як справедливо відзначають генеральний директор виробничого об'єднання «Електрон» С. О. Петровський і заводський соціолог Б. А. Невелюк, практика показала, що план соціального розвитку колективу є таким «інструментом комуністичного виховання, кращого, дійовішого за який і спеціально не придумаєш»¹⁴.

Це — могутній засіб ідейно-політичного впливу, науково обгрунтована програма організаційно-політичної, техніко-економічної і ідеологічної діяльності, що конкретизується в показниках перспективних соціальних змін. Ці показники всебічно відображають рівень і напрям розвитку колективів і тому стають для партійних комітетів важливим орієнтиром правильного управління колективами. Треба сказати, що ефективність плану, як інструменту управління і регулювання соціальних процесів на підприємстві, залежить передусім від повноти і ретельності розробки його показників, від того, наскільки адекватно вони відображають реальну структуру колективу і виробничі відносини, що склалися в ньому.

Розробляючи один з перших в країні планів соціального розвитку колективу, соціологи Інституту філософії АН УРСР разом з соціологічною службою виробничого об'єднання «Електрон» здійснювали конкретні дослідження. Зокрема, було вивчено соціальну структуру колективу і визначено соціальні і соціально-психологічні відмінності між працівниками, проаналізовано форми і тенденції розвитку їх соціальної активності. Досліджувались моральні, міжособові відносини в колективі, а також естетичні відносини в процесі виробничої діяльності. Були детально вивчені напрями соціальної активності працівників підприємства в позаробочий час, вплив житлово-побутових умов працівників на їх суспільну і, зокрема, трудову активність та ін.

Це дало можливість партійній організації виробничого об'єднання розробити конкретні рекомендації для вдосконалення системи ідейно-виховної роботи в колективі, і насамперед — піднесення ефективності трудового, політичного, інтернаціонального, патріотичного і морального виховання (велике значення мало створення спеціального кодексу моральних норм працівника підприємства). Було також запропоновано низку заходів для поліпшення морально-психологічного клімату в первинних трудових колективах. Одержані результати дістали відображення в показниках плану соціального розвитку колективу; вони стали важливим чинником значного підвищення соціальної активності трудящих об'єднання¹⁵.

Планування соціального розвитку трудових колективів набуло широкого розвитку в країні. Тільки в нашій республіці комплексні плани соціально-економічного розвитку складено для 70 процентів колективів підприємств, багатьох сіл, міст, районів. Плани соціального розвитку дають змогу партійним організаціям конкретно бачити перспективу,

¹⁴ Невелюк Б. А., Петровський С. О. Социальное планирование и коммунистическое воспитание.— М., 1974, с. 41.

¹⁵ Виконання плану соціального розвитку виробничого об'єднання «Електрон» у дев'ятій п'ятирічці сприяло значному підвищенню рівня ідейно-виховної роботи і соціальної активності колективу. Понад 20 процентів працівників навчаються в системі політичної освіти, близько 25 процентів — охоплені різними видами економічного навчання. У півтора рази зріс загін раціоналізаторів. Шести тисячам працівників присвоєно високе звання «Ударник комуністичної праці». В об'єднанні різко зменшилась кількість порушників трудової дисципліни (див.: Комплексний план соціально-економічного розвитку львівського производственного объединения «Электрон» на 1976—1980 гг.— Львов, 1976, с. 4).

програмувати комплексне розв'язання завдань господарського будівництва і комуністичного виховання з огляду на те, що ідейні переконання формуються всім способом життя радянських людей. Товариш В. В. Щербицький підкреслив, що «завдяки соціальному плануванню став більш цілеспрямованим вплив партійних організацій на розв'язання завдань прискорення науково-технічного прогресу, поліпшення управління виробництвом і організації праці, вдосконалення комуністичного виховання трудящих, піднесення їх культури, освіченості, професійної підготовки, всебічного гармонійного розвитку людини»¹⁶⁻¹⁷.

Відзначаючи певні успіхи в цій галузі, не можна забувати, що кількісному зростанню планів соціального розвитку колективів не завжди відповідає висока якість їх розробки. Методики часто-густо не задовольняють сучасних вимог соціального планування, суттєво відрізняються одна від одної, що заважає порівнянню їх на практиці, зведенню планових показників в єдину систему. У згаданій вище праці товариш В. В. Щербицький наголошує на тому, що назріла необхідність більш повної розробки методики соціального планування і прогнозування способу життя, оскільки системи показників, запропоновані нашими соціологами, поки що дуже громіздкі і недосконалі. Шляхи подолання цих недоліків треба шукати, виходячи із загальної настанови XXV з'їзду КПРС про зміцнення зв'язку науки і практики, фундаментальних і прикладних досліджень, про розробку соціальних і соціально-психологічних аспектів автоматизованих систем управління і широкого застосування їх на виробництві, вдосконалення системи показників соціального розвитку, сучасних методів управління і виробництва¹⁸⁻¹⁹.

Планування соціального розвитку, яке базується на комплексному дослідженні реальних процесів життєдіяльності трудових колективів, створює надійну наукову основу для організації ідейно-виховної роботи і ефективного контролю за її результатами. Показники цієї роботи відображені у відповідному розділі планів соціального розвитку «Комуністичне виховання і розвиток суспільної активності трудящих».

У методиці ВЦРПС²⁰ міститься перелік проблем, які повинні бути відображені в цьому розділі типового плану соціального розвитку. Однак на практиці показники в різних планах суттєво відрізняються за повнотою, конкретністю, порядком розміщення і різноманітністю. Незважаючи на ці відмінності, в цілому вони зводяться до комплексу заходів, спрямованих на залучення трудящих до управління виробництвом, розвиток соціалістичного змагання і руху за комуністичну працю, вдосконалення стилю суспільно-політичної роботи, зміцнення соціалістичної дисципліни праці, моральний і естетичний розвиток особи, поліпшення соціально-психологічного клімату в колективі, забезпечення наступності досвіду, засвоєння революційних і трудових традицій, посилення колективістських начал у проведенні дозвілля та ін. Заходи у цих напрямках соціального розвитку зводяться до таких інтегральних показників планування: 1) вдосконалення ідейно-виховної роботи; 2) розвиток суспільно-політичної активності; 3) соціальний розвиток молоді; 4) зміцнення соціалістичної дисципліни праці і розвиток соці-

¹⁶⁻¹⁷ Див.: Щербицький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека.— М.: Политиздат, 1977, с. 121.

¹⁸⁻¹⁹ Див.: Брежнев Л. И. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— Брежнев Л. И. Ленінським курсом, т. 5, с. 494, 506, 521—522.

²⁰ Див.: Планирование социального развития коллектива предприятия: Методические рекомендации.— М.: Профиздат, 1975.

ально-психологічних стосунків у колективі, 5) використання позаробочого часу (ідейно-виховна робота за місцем проживання) і деякі інші. Наприклад, у плані соціального розвитку Жданівського металургійного заводу «Азовсталь» передбачені окремо також заходи для вдосконалення і розвитку матеріальної бази масово-політичної роботи і заходи для розвитку системи політичної освіти.

Показники поліпшення ідейно-виховної роботи складаються з комплексу заходів, спрямованих на розвиток системи політичної освіти, форм пропагандистської та інформаційної роботи, наочної агітації, преси, радіомовлення та ін. Сюди ж належать заходи для поліпшення роботи народних університетів, шкіл комуністичної праці, передового виробничого досвіду, ленінських шкіл тощо.

Розвиток суспільно-політичної активності членів колективу дістає відображення у плануванні показників піднесення рівня суспільно-політичної роботи, розвитку соціалістичного змагання і руху за комуністичну працю, участі трудящих в управлінні виробництвом, розвитку раціоналізаторського руху і науково-технічної творчості та ін. Правильне визначення таких показників неможливе без проведення конкретно-соціологічних досліджень, оскільки вони базуються на даних про соціально-демографічну структуру колективу, склад учасників змагання і його напрямки, про рух за комуністичну працю, склад раціоналізаторів, характер і ефективність раціоналізаторських пропозицій, а також про сукупність організаційних заходів для підвищення трудової і суспільно-політичної активності і умови їх ефективності.

Спеціальні соціологічні дослідження конче потрібні і для розробки ефективних заходів соціального розвитку молоді. Вони мають впливати із знання соціального та якісного складу молодих робітників і службовців, шляхів і форм їх професійно-технічної підготовки і залучення до активного виробничого життя. Показники, які плануються, передбачають поліпшення професійної орієнтації молоді, удосконалення заходів адаптації її в трудовому колективі, врахування специфіки ідейно-виховної, культурно-масової і спортивної роботи з молоддю, розвиток шефської допомоги робітничій молоді з боку кадрових робітників і інженерно-технічних працівників (наставництво). Останній захід дуже рідко дістає відображення в плануванні показників виховної роботи, а недооцінювати його не можна. Як показало соціологічне дослідження руху наставництва, проведене в 1974 р. на заводі «Азовсталь», ця форма виховної роботи посідає одне з провідних місць за своїм впливом на молодь. Так, 76,6 процента опитаних молодих робітників відповіли, що наставник для них є прикладом в житті і праці, 57,4 процента, — що він допомагає їм в опануванні професії більше, ніж безпосередні керівники (майстер, бригадир) і товариші по роботі. Як свідчать здобуті дані, наставник позитивно впливає і на включення в громадську роботу, і на підвищення освіти, і на раціональне використання вільного часу, і на вибір друзів, і, в цілому, на самоутвердження молодого людини в трудовому колективі.

Розвиток руху наставництва як ефективної форми виховання молоді багато в чому залежить від того, наскільки повно це втілюється в показниках планів соціального розвитку, які є дороговказом в діяльності партійної, профспівкової і комсомольської організації колективів.

Розробляючи показники зміцнення соціалістичної трудової дисципліни, необхідно передбачити заходи для посилення не лише адміністративного, а й громадського впливу на порушників дисципліни. У показниках має бути відображення системи морального і матеріального стимулювання, діяльності товариських судів та інших громадських ор-

ганізацій, спрямована на зміцнення дисципліни праці. Розробці показників має передувати соціологічне дослідження стану трудової дисципліни в колективі і тенденції її поліпшення, вплив організації праці, умов праці і побуту, ефективності форм стимулювання, ролі колективів у зміцненні дисципліни та ін.

Нині на більшості підприємств здійснюється лише кількісний облік порушників дисципліни. Такі соціально-демографічні показники, як стать, вік, освіта, професія, партійність, сімейне становище, загальний стаж роботи, стаж роботи на даному підприємстві, ступінь соціальної активності враховуються поки недостатньо.

Відсутність конкретних даних про стан і тенденції розвитку дисципліни праці, звісно, ускладнює розробку ефективних заходів щодо її зміцнення. Наприклад, традиційне уявлення про порушника дисципліни, яке подибуємо і в літературі (вважається, що це молода людина з низьким освітнім рівнем, яка не дістала трудового гарту і не залучена до громадської роботи) не завжди відповідає дійсності. Такий висновок впливає з досліджень соціологів, проведених в різних регіонах країни, зокрема, з нашого дослідження, здійсненого 1975 року на промислових підприємствах Полтави і Полтавської області²¹.

Плануючи заходи зміцнення трудової дисципліни, потрібно виходити з об'єктивних і конкретних даних, і тільки за цієї умови можна правильно визначити напрями коригування ідейно-виховної роботи в цій галузі.

Показники розвитку соціально-психологічних відносин у колективі передбачають заходи для поліпшення морально-психологічного клімату в первинних колективах, міжособових стосунків — ділових і товариських, офіційних і неофіційних — на виробництві, посилення впливу колективу на організацію побуту, дозвілля та ін. Їх оптимальність залежить від вивчення громадської думки всіх груп трудящих як засобу розв'язання виробничих, суспільно-політичних і виховних завдань. На цій основі можливе ефективне розв'язання самими робітниками питань матеріального і морального стимулювання трудової діяльності, підвищення соціальної активності, широкої участі в управлінні виробництвом. Так, за даними нашого дослідження, майже 80 процентів робітників підприємств вважають за необхідне обговорення на зборах колективів бригад, дільниць, цехів питань про присудження премій, почесних звань, нагород тощо. Це, на їх думку, дозволить точніше визначити трудовий внесок кожного. Такий порядок виключає суб'єктивізм у стимулюванні і підносить роль та авторитет колективу. Сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі, як показують дослідження, справляє великий вплив на підвищення продуктивності праці, сприяє всебічному розвитку особи, формуванню комуністичного ставлення до праці, поліпшенню взаємин людей²².

Комплексне соціальне планування комуністичного виховання обов'язково має включити показники використання позаробочого часу, які відбивають заходи для раціонального використання дозвілля, поліпшення роботи підприємств побутового обслуговування, розширення мережі культурно-освітніх закладів, розвитку форм і способів проведення відпустки, поліпшення роботи клубних закладів та ін.

²¹ Див.: М'яловицький А. В. К вопросу об укреплении социалистической дисциплины труда.— Социологические исследования, 1977, № 1; Волович В. І. Дослідження проблем соціалістичної дисципліни праці у виробничому колективі.— Філософська думка, 1976, № 1.

²² Див.: Совершенствование социального управления на промышленном предприятии.— К.: Наукова думка, 1976, с. 186.

У партійних документах відзначається важливість соціального планування в практиці комуністичного будівництва, підкреслюється необхідність дальшого вдосконалення його системи і методики. Це особливо стосується найбільш складного розділу плану — про комуністичне виховання трудящих. Тут об'єктом виступає суспільна свідомість, духовний світ колективу і особи, а визначення адекватних їм емпіричних показників пов'язане з великими труднощами.

У планах соціального розвитку колективів розділ комуністичного виховання трудящих розроблений менше ніж інші. На Всесоюзній науково-практичній конференції в Ленінграді, присвяченій вдосконаленню комплексного підходу до управління економічними, соціальними і духовними процесами в розвинутому соціалістичному суспільстві, відзначено було такі головні недоліки цього розділу: а) передбачувані цілі виховної роботи не повністю відображають завдання, поставлені партією, вони слабо пов'язуються з розв'язанням конкретних економічних завдань і соціальними процесами в колективі; б) завдання виховної роботи ставляться в загальній формі і часто не підкріплюються практичними заходами; в) багато показників плану виводяться шляхом прямої екстраполяції з базових даних²³.

Перелік вад можна продовжити. Зокрема, у структурі показників більшості планів соціального розвитку головне завдання — формування нового типу особи опиняється немовби поза виробничою сферою. Акцент робиться на показниках участі трудящих в суспільному житті колективу, в культурно-масових заходах, у проведенні дозвілля. І в самій виробничій сфері плануються переважно кількісні показники зростання участі у постійно діючих виробничих нарадах, групах наукової організації праці, товариств винахідників і раціоналізаторів, народному контролю тощо. Виховній стороні роботи цих організацій приділяється мало уваги. Не завжди враховується, що формування всебічно розвинутої особистості відбувається насамперед в галузі виробництва і тим успішніше, чим повніше планується вплив усіх факторів виховного процесу. Саме тому в постанові ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів в партійних організаціях Білорусії» вказано на необхідність опрацювати систему взаємодії всіх факторів виховного процесу на виробництві. Успішне розв'язання цього завдання багато в чому залежить від ретельності розробки системи показників комуністичного виховання трудящих.

Щоб забезпечити дальше зростання рівня ідейно-виховної роботи, XXV з'їзд КПРС зобов'язав партійні організації будувати виховний процес на основі комплексних планів ідейно-політичного, трудового та морального виховання, продумано спрямовувати і координувати зусилля ідеологічних установ і колективів, засобів масової пропаганди і агітації, повніше і оперативніше забезпечувати їх науково обґрунтованими рекомендаціями. Соціологічні дослідження стають одним з ефективних методів розв'язання цих проблем. Вони дають партійним працівникам вірогідну інформацію про стан і тенденції розвитку соціальних процесів, дозволяють уникнути суб'єктивізму і помилок у прийнятті рішень, виробляти правильні рекомендації для підвищення рівня партійного керівництва, удосконалення стилю і методів ідеологічної роботи. Цим пояснюється дедалі ширше їх застосування в практиці ідеологічної роботи партійних організацій. Спільні творчі зусилля учених і практиків є гарантією дальшого піднесення ефективності комуністичного виховання.

²³ Див.: Социологические исследования, 1976, № 1, с. 198.

* * *

XXV съезд КПСС поставил задачу коренного улучшения всей идейно-воспитательной работы, использования комплексного подхода в ее осуществлении. Решение этой задачи требует проведения более глубоких систематических исследований и обобщений.

Опираясь на работы советских социологов и собственный опыт проведения конкретно-социологических исследований в трудовых коллективах, автор излагает программу и методику информационного обеспечения основных показателей идейно-политической, трудовой и нравственного воспитания. В этой связи рассматриваются содержание понятия идеологической позиции личности и возможности адекватного измерения его признаков. Значительное внимание уделяется практике планирования и совершенствованию системы его показателей.

О. М. ГЕНДІН

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ У ПЛАНУВАННІ СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

(До 50-річчя першого п'ятирічного плану)

За умов соціалістичного суспільства планування є однією із важливих ланок управління народним господарством і соціальними процесами. «Керівництво економікою, — зазначається в статті 16-й нової Радянської Конституції, — здійснюється на основі державних планів економічного і соціального розвитку...»¹.

Початок науково обгрунтованого соціального планування був покладений ленінськими накресленнями перспектив розвитку нашої країни. До золотого фонду такого планування увійшла історія радянських п'ятирічок.

Цього року виповнюється півстоліття від часу затвердження першого п'ятирічного плану, прийнятого V Всесоюзним з'їздом Рад. П'ятирічні плани відіграли величезну роль у розвитку радянського суспільства. Вони є важливою і неодмінною умовою успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва.

Розробка науково обгрунтованих планів потребує комплексного розв'язання завдань соціального пізнання на надійній основі марксистсько-ленінської теорії, дальшого творчого розвитку системи наукового соціального знання. XXV з'їзд КПРС з метою удосконалення соціалістичного управління та планування поставив перед суспільними науками завдання поглиблено досліджувати сутність тенденцій і перспектив розвитку нашого суспільства, його продуктивних сил, характер і зміст праці за умов зрілого соціалізму, вдосконалення розподілу за працею, розкривати зміни в соціальній структурі, вивчати проблеми розвитку соціалістичної державності, побуту, культури, форми та методи виховної, ідеологічної роботи, проблеми навколишнього середовища і народонаселення, кардинальні проблеми світового розвитку та революційного процесу².

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К.: Політвидав України, 1977, ст. 16.

² Див.: Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь XXV з'їздові КПРС. 24 лютого 1976 року.— Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 521—523.

В системі соціального знання, що виступає методологічною та інформаційною основою планування, особливе місце посідає соціальне передбачення, «тобто знання про необхідність, можливість або імовірність виникнення певних суспільних процесів у майбутньому», воно є «неодмінною умовою і елементом планомірної діяльності суспільства, класу, нації, держави, партії, колективу, особи та ін.»³ Власне, кожна розвинута наука виконує і пояснювальну, і прогностичну функції. Це характерно передусім для суспільствознавства, об'єкт якого швидко еволюціонує в часі і яке за своєю природою покликане на основі пізнання минулого і сучасного розкривати перспективи майбутнього і, отже, слугувати за орієнтир для діяльності. Знання про майбутнє за генезисом, за способами отримання пов'язане із знанням про минуле і сучасне.

Саме тому, коли йдеться про роль прогнозування у плануванні економічних і соціальних процесів, у суспільному управлінні, по суті мається на увазі соціальне пізнання загалом. Соціальні прогнози виступають як підсумок суспільно-історичного пізнання, як концентроване вираження його інформаційної та практично-спрямовуючої функції.

Соціальне передбачення, як і соціальне знання загалом, має, звичайно, значну практичну цінність. Буржуазні футурологи, ґрунтуючись на загальнометодологічних засадах позитивізму, здебільшого абсолютизують цей аспект прогностичної інформації, розглядають його у відриві від науково-пізнавального, гносеологічного аспектів. Заперечуючи можливість досягнення об'єктивної істини у знаннях про майбутнє, вони прямо протиставляють ціннісно-прагматичний підхід гносеологічному, твердячи, що у прогнозуванні критерій корисності, значно нівелює або ж навіть робить безглуздою відмінність істинного і хибного знання.

Справді наукове розв'язання проблеми потребує розгляду зазначених вище аспектів цінності прогностичної інформації у їх органічній єдності, діалектичній взаємозумовленості. Істотна роль належить при цьому науково-пізнавальному, теоретичному аспектові. Ця «безкорислива цінність пізнання, — слушно зазначає Б. Г. Кузнецов, — основа «корисливих» його результатів»⁴. Практична значущість передбачення, його вплив на оптимальність рішень і дій суб'єкта значною мірою залежать від гносеологічних «параметрів» прогностичного знання — його істинності, ступеня точності, довгостроковості, наукової обґрунтованості (і, відповідно, вірогідності й імовірності) та ін.

Такі характеристики знання про майбутнє, як його обґрунтованість і надійність, відіграють роль ланки, що безпосередньо пов'язує науково-теоретичний і утилітарно-практичний аспекти прогнозів. Лише оцінивши прогностичні дані з погляду їх доказовості, ймовірності, суб'єкт управління може приймати відповідне рішення. Керуючись соціальною інформацією, узагальненою і підсумованою в прогнозах, він дістає можливість правильно визначати цілі своєї діяльності і розробляти конкретні плани.

У наш час, в зв'язку з потребою у складанні довгострокових перспективних планів, значно зростає часовий інтервал процесів, що виступають об'єктом прогнозування. Внаслідок цього відбувається зниження ступеня імовірності прогностичної інформації⁵. Водночас, оскільки потрібно при-

³ Методологические проблемы социального предвидения. — К.: Наукова думка, 1977, с. 9.

⁴ Кузнецов Б. Г. Ценность познания. Очерки современной теории науки. — М.: Наука, 1975, с. 33. Див. також: Нарский И. С. Диалектическое противоречие и логика познания. — М.: Наука, 1969, с. 219.

⁵ Таке зниження спричинене значним розширенням свободи вибору господарських рішень, збільшенням часу випередження прогнозів і планів, а також труднощами довгострокового прогнозування науково-технічного прогресу. (Див. про це: Аганбегян А. Оптимальный подход в долгосрочном планировании. — В кн.: Долгосрочное

їматі рішення, що на багато років визначають характер економічного розвитку країни, особливої цінності набувають саме гносеологічні «параметри» прогностичного знання, пов'язані з максимально можливим піднесенням рівня їх обґрунтованості, імовірності⁶. За цих умов, як зазначається у рішеннях XXV з'їзду КПРС, необхідно «підвищити обґрунтованість прогнозів науково-технічного прогресу і соціально-економічних процесів, розширити використання цих прогнозів при розробці народногосподарських планів»⁷.

Розробка прогнозів з високим ступенем імовірності передбачає дальший розвиток системи соціального знання на загальносоціологічному рівні, на рівні спеціальних теорій і, нарешті, на рівні емпіричного знання. Для цього необхідне послідовне розв'язання завдань, які XXV з'їзд партії поставив перед нашими суспільними науками у галузі розгортання досліджень усіх основних сфер і процесів сучасного суспільного життя. Важливим, звичайно, є й прогрес самої соціальної прогностики, глибока розробка та вдосконалення методології і методики пізнання тенденцій і перспектив розвитку суспільства зрілого соціалізму.

Значення обґрунтованої, надійної інформації для соціального управління досить велике. Воно виявляється передусім у тій ролі, яку відіграють соціальні прогнози у визначенні цілей і засобів діяльності, прийнятті рішень, у розробці планів економічного та соціального розвитку.

Розглянемо докладніше питання про значення соціального прогностичного знання для кожного з цих компонентів управління суспільними процесами. Відомо, що мета формується на основі складного двопланового відображення дійсності. З внутрішнього боку воно є результатом пізнання потреб суб'єкта, а з зовнішнього — розкриттям реальних можливостей об'єктивного світу. Вже на цьому етапі у процес формування мети включається і прогностичне знання, оскільки цілепокладання вимагає врахування потреб суб'єкта у їх дальшому розвитку, визначення засобів здійснення мети — як існуючих, так і тих, що можуть з'явитися у майбутньому. Відзначаючи мету як форму відображення дійсності, слід, на наш погляд, мати на увазі ще й те, що в ній втілюється пізнання суб'єктом власних здатностей активно впливати на зовнішній світ, а це передбачає своєрідне ідеальне моделювання суб'єктом своєї наступної практичної взаємодії із матеріальним середовищем, попередній вибір можливих варіантів, передбачення тих засобів, які можуть і повинні бути створені у процесі майбутньої діяльності. Зазначені моменти і зумовлюють специфіку мети як однієї із форм відображення, як знання, що інформаційно визначає дальший перебіг подій⁸.

Загальні цілі соціальної діяльності конкретизуються у процесі управління, в рішеннях, які приймаються на різних етапах відповідно до

планирование и прогнозирование М.: Прогресс, 1975, с. 299—300; Қ и р и ч е н к о В. Н. Долгосрочный план развития народного хозяйства СССР. Вопросы методологии разработки.— М.: Экономика, 1974, с. 36; Поспелов Г. С., Ириков В. А. Программно-целевое планирование и управление. Введение.— М.: Сов. радио, 1976, с. 167—168.

⁶ Навіть сам горизонт довгострокового плану (15 років) значною мірою визначається можливістю передбачення наслідків рішень, що приймаються, «ступенем відносної вірогідності прогнозів соціально-політичного розвитку та науково-технічного прогресу». (Комплексное народнохозяйственное планирование.— М.: Экономика, 1974, с. 36).

⁷ Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки.— Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 192.

⁸ Можна визначити мету як такий ідеальний образ (модель) майбутнього стану, який відображує об'єктивні умови, можливості дальшого розвитку та засоби їх здійснення через призму потреб, інтересів людей і відіграє роль інформаційної детермінанти, що певною мірою зумовлює цей майбутній етап, спрямовуючи практичну діяльність людини.

нової інформації про зміну умов, виникнення або ж загострення соціальних проблем. Передбачення необхідне на усіх основних етапах прийняття рішення — на етапі визначення проблеми, що підлягає розв'язанню (етап «інформаційної» діяльності), на етапі пошуку можливих шляхів розвитку (етап «конструктивної» діяльності) і, нарешті, під час вибору одного із цих шляхів (етап «альтернативної» діяльності).

У суспільствах, де соціальні процеси відбуваються здебільшого стихійно, характерний і відповідний спосіб постановки соціальних проблем, коли люди усвідомлюють необхідність розв'язання певних завдань, лише наштовхуючись на серйозні труднощі у якійсь сфері своєї діяльності. За цих умов потрібен значний ступінь гостроти суперечностей, для того щоб наявність проблеми збагнули відповідні суспільні групи та їх лідери. Якщо тут і можна говорити про соціальне пізнання, то воно у кращому разі виявляється тільки на емпіричному рівні. У соціалістичному суспільстві стає можливим і необхідним принципово інший шлях виявлення соціальних проблем. Воно відбувається через їх передбачення на основі узагальнення та екстраполяції у майбутнє тих тенденцій, що зароджуються на сучасному етапі. Цей шлях потребує пізнання соціальних процесів не тільки на емпіричному, а й на теоретичному рівнях.

Вказані способи виявлення соціальних проблем глибоко впливають на дальшу «конструктивну» діяльність — пошуки можливих шляхів для прийняття рішення. У першому випадку можливості для правильного вибору вкрай обмежені. Часовий цейтнот, обстановка гарячкових пошуків не дають можливості визначити навіть основні варіанти із потенціально можливих і обрати кращі з них. Коли проблеми не прогноуються, а їх виникнення усвідомлюється *post factum*, то часто-густо з'ясовується, що можливість для успішного розв'язання проблеми вже втрачено і доводиться обирати шляхи розв'язання «кращі із гірших». За таких умов розв'язання виступає інколи не як результат вибору, а як усвідомлення і констатація тієї практики досліджень, що склалася стихійно. Причому ця практика може впливати на вибір того чи іншого варіанту, оскільки вже затрачено великі кошти, здійснено підготовчі заходи для руху у певному напрямі.

Тільки у другому випадку, коли виникнення проблем прогноуються, створюються широкі можливості для «конструктивної» діяльності. При цьому можна, враховуючи імовірні шляхи розвитку і можливі у майбутньому ситуації, передбачити певну множину варіантів розв'язків та дій, визначити їх доцільність за тих чи тих умов. Тільки такий багатоваріантний прогноз, що є підсумком комплексу соціальних досліджень, дає змогу створити своєрідний резерв стратегій, без якого неможливо своєчасно і оперативно приймати задовільні рішення.

Велику роль відіграє передбачення і на третьому етапі процесу прийняття рішень — на етапі «альтернативної» діяльності, яка полягає у виборі кращого варіанту з тих, що виявлені у результаті «конструктивної» діяльності. Вибір певного варіанту може здійснюватися за допомогою трьох основних способів — методом спроб та виключення помилок, шляхом попереднього перебору варіантів і за допомогою оптимального програмування. У разі використання двох останніх методів передбачення наслідків вибору відіграє роль зворотного зв'язку, який дає змогу здійснювати селекцію шляхів розв'язання проблеми, відкидати незадовільні варіанти.

Прогноуючи наслідки різних варіантів наших імовірних дій, ми отримуємо можливість зіставити їх із загальнішою перспективною метою, яка втілює потреби, інтереси системи, і відбирати ті варіанти, що відповідають її вимогам (не удаючись при цьому до реалізації кожної альтер-

нативи на практиці). Якщо ж змогли шлях, через складність ситуації, не дає можливості передбачити із задовільною вірогідністю наслідки тих чи тих акцій, окремі варіанти можна випробувати експериментально, перевіряти за допомогою моделювання тощо. Ці методи у даному випадку виступають як допоміжні засоби передбачення соціальних наслідків рішень та дій у ширшому (порівняно з рамками експерименту, моделювання тощо) масштабі.

Роль прогностичного знання у соціальному цілепокладанні та прийнятті рішень особливо чітко виявляється у плануванні, яке в соціалістичному суспільстві є важливою ланкою управління суспільними процесами. Соціальне передбачення і цілепокладання, реалізуючись у розвитку економіки та інших сфер суспільного життя, є одним із важливих чинників, що надають суспільному прогресові цілеспрямованого і свідомого характеру.

З'ясування співвідношення прогнозування і планування — це частина більш загального питання про взаємний зв'язок передбачення та цілепокладання. Сам план за своїм змістом можна розглядати як специфічний різновид мети, особливості якого полягає у його системному характері. Він становить не просто головний напрям діяльності, а ієрархічну систему взаємопов'язаних конкретних цілей (рішень), що підпорядковані розв'язанню загального перспективного суспільного завдання і визначають засоби його виконання. Внаслідок цих особливостей соціального плану значно посилюється роль соціального пізнання в управлінні суспільними процесами, зростають вимоги до нього. Адже для того, щоб інформативно забезпечити розробку планів розвитку народного господарства і суспільних процесів зрілого соціалістичного суспільства, соціальне пізнання має відзначитися комплексним характером, органічно поєднувати повноту і різнобічність емпіричних даних із глибиною теоретичних узагальнень; повинне бути прогностично орієнтованим.

Науково обгрунтоване планування передбачає всезагальний характер прогнозування, що виявляється у двох основних аспектах. Передусім прогнозуванню у принципі підлягають усі майбутні процеси, як ті, що входять до сфери свідомого управління та планування, так і ті, що перебувають поза цією сферою і розвиваються загалом стихійно. Зазначимо, що саме ця обставина — одна із важливих причин, внаслідок яких прогнозні розробки є вихідною базою соціального планування, одним із необхідних критеріїв планових накреслень у тій їх частині, яка присвячена розглядові залежності визначених планом процесів від тенденцій, що діють в об'єктивній дійсності на сучасному етапі. Прогнози, відображаючи ці тенденції, виступають у ролі такого соціального знання, яке на сучасному етапі розкриває об'єктивну необхідність у її майбутній перспективі і завдяки цьому накреслює межі вільного вибору планових рішень.

Всезагальний характер соціального прогнозування виявляється також і в тому, що воно використовується у тій чи іншій формі на всіх стадіях процесу складання соціальних планів. Якщо прогнозування розглядають лише як передпланову стадію дослідження, то здебільшого змішують поняття «план» і «планування». А ці поняття, на нашу думку, не зовсім тотожні. Їх співвідношення, очевидно, аналогічне співвідношенню мети і цілепокладання, прогнозу і прогнозування, знання та пізнання. Прогнозні розробки справді передують прийняттю даного конкретного плану, що у законодавчій формі втілює рекомендації плануючих органів, у вигляді директив, що підлягають неухильному виконанню. Проте, планування не обмежується прийняттям плану. Моменти утвердження планів як обов'язкових законів (а без цього «економічне буття» планів є не-

можливим) — це дискретні точки у низці ланок, що становлять безперервний процес планування. Безперервність процесу планування з необхідністю зумовлюється безперервним характером управління, невід'ємним компонентом якого є планування. Лише таким чином можна забезпечити гнучкість, оперативність соціально-економічних планів, їх здатність своєчасно і найбільш раціонально реагувати на зміни об'єктивних умов. А звідси — і необхідність у безперервному (протягом усього періоду розробки та реалізації плану) прогнозуванні, яке дає змогу коректувати план на основі врахування майбутніх перспектив використання нових відкриттів, винаходів, творчих починів мас; вчасно вживати не передбачені раніше заходи, щоб запобігти виникненню тих диспропорцій, можливість яких виявляється за допомогою прогнозів уже в ході виконання плану⁹. Отже, безперервний характер розгортання планомірних, за умов соціалізму, процесів суспільного розвитку, визначає безперервність соціального пізнання, яке забезпечує прогностичною інформацією відповідні органи управління та планування і є важливою умовою дальшого вдосконалення їх роботи.

Планування передбачає використання прогнозів з більшим часом випередження, ніж у тих планів, що складаються на основі даних прогнозів. Прогнози у цьому разі дають більш загальну перспективу і можуть слугувати за критерій вибору планових рішень. Зазначимо, що взагалі у кожному акті цілепокладання передбачення повинне, очевидно, випереджати мету — визначати наслідки її здійснення. Таке передбачення має коректувати цілепокладання з погляду на віддалені, бажані чи небажані наслідки наших дій. Особливо важливим є випередження планових накреслень прогностичною інформацією, бо тільки у цьому разі з'являється можливість «зазирнути» за період, що підлягає плануванню, і з позицій цього віддаленого майбутнього оцінити ефективність визначених планом шляхів, передбачити наслідки здійснення планових завдань і, враховуючи їх, конкретизувати план. На XXIV і XXV з'їздах КПРС особливу увагу було звернуто на необхідність розробки планових проектувань та прогнозних розрахунків на тривалу перспективу, дальшого прогресу соціального і економічного планування.

XXV з'їзд КПРС надав великого значення питанням соціально-економічного прогнозування як важливої передумови вдосконалення планування і наукового управління за умов розвинутого соціалістичного суспільства. Відомо, що, відповідно до рішень попереднього з'їзду партії, підготовка десятого п'ятирічного плану здійснювалась водночас із розробкою вихідних установок розвитку економіки країни на перспективу до 1990 року. Орієнтування на 15 років, як зазначалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, повинні «завчасно визначити характер і масштаби завдань, які стоять перед нами, і зосередити сили на їх розв'язанні, ясніше побачити можливі проблеми і труднощі, полегшити розроблення та виконання програм і проектів, які виходять за рамки п'ятиріччя»¹⁰.

Як зазначає відомий радянський економіст А. Г. Аганбегян, таку широкую за масштабами роботу, спрямовану на визначення довгострокових перспектив розвитку країни, здійснено вперше. У ході цієї роботи було підготовано науково-технічні прогнози (аж до 2000 року) і багато-

⁹ «Постійна прогнозна діяльність розширює і поглиблює уявлення про майбутнє, які можуть змінитися під впливом нових умов і факторів, що виникають у ході економічного розвитку». (Комплексные программы развития в странах СЭВ.— М.: Мысль, 1977, с. 16).

¹⁰ Брежнев Л. И. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— Брежнев Л. И. Ленінським курсом. т. 5, с. 484.

томний проект Комплексної програми науково-технічного прогресу та соціально-економічних досліджень на 1976—1990 роки¹¹.

Сучасний рівень розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства, масштабність і складність економічних та соціальних перетворень зумовлюють необхідність підготовки планів, що мають довгостроковий і комплексний характер, потребують широкого застосування програмно-цільового підходу до планування. Ці особливості сучасного соціалістичного планування визначають нові вимоги до якості прогнозів, до методології і методики їх розробки, до рівня соціального пізнання і знання загалом.

Короткочасні прогнози і прогнози розвитку окремих, часткових процесів часом можуть цілком задовільно розроблятися на інтуїтивній основі, за допомогою емпірично розроблених конкретних методик і екстраполяції уже діючих тенденцій, а також пропорцій і темпів, які склалися в минулому. Практично прийнятні результати при цьому можна отримати за допомогою суто методичних розробок, без розв'язання складних теоретичних проблем соціального пізнання. Інша картина спостерігається в процесі розробки довгострокової перспективи розвитку народного господарства, передбачення довгочасних соціальних наслідків науково-технічної революції. На думку В. М. Кириченка, довгостроковий план не можна уподібнювати до «великої», «подовженої» п'ятирічки, не є він і простою сумою п'ятирічних планів¹². Прогностичне забезпечення довгострокового плану відбувається в основному через здійснення великих комплексних програм, підпорядкованих єдиній цільовій установці. Воно можливе лише за наявності глибоко наукової методологічної основи, за умови широкого використання комплексних соціальних досліджень.

За нинішніх умов, коли відбувається поєднання всесвітньо-історичних переваг соціалізму із досягненнями сучасної науково-технічної революції, значне збільшення часового випередження прогнозів і планів спричинює виникнення комплексу нових складних загальнометодологічних проблем соціального пізнання. Під час визначення довгострокової перспективи значно зростає роль надійності соціальних прогнозів для прийняття правильних, відповідальних рішень. Водночас у ході розробки довгострокових прогнозів збільшується об'єктивна та суб'єктивна невизначеність майбутнього. За таких умов особливо великого значення набувають, зокрема, філософські, передусім загальносоціологічні та гносеологічні, питання соціального передбачення і прогнозування, а саме — про специфіку істинності соціальних прогнозів, їх об'єктивні умови та способи перевірки, співвідношення вірогідності та імовірності прогностичної інформації тощо. Не випадково XXV з'їзд КПРС, як ми вже зазначали, поставив завдання підняти ступінь обґрунтованості прогнозів науково-технічного прогресу і соціально-економічних процесів¹³. Це завдання стало програмою діяльності радянських суспільствознавців усіх спеціальностей.

Увагу до філософсько-методологічної проблематики соціального пізнання посилює і характерний за умов так званого буму прогнозів, розгортання прикладних соціальних досліджень процес створення і дедалі ширшого застосування численних спеціальних методів та методик прогнозування, збирання і обробки величезного масиву емпіричних да-

¹¹ Див.: Аганбегян А. Г. Проблемы будущего развития советской экономики.— В кн.: Будущее науки. М.: Знание, 1977, с. 13—14.

¹² Див.: Кириченко В. Н. Долгосрочный план развития народного хозяйства СССР. Вопросы методологии разработки, с. 50—51.

¹³ Див.: Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки.— Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 192.

них. Зазначимо, що використання при цьому математичного апарату, електронно-обчислювальної техніки ускладнює дослідження специфіки прогнозування. Буржуазні вчені (зокрема, соціологи і футурологи) впадають у своєрідний «методичний фетишизм», недооцінюють роль методології, загальної теорії у соціальному пізнанні, що вкрай негативно позначається на практиці прогнозування соціальних досліджень. Адже насправді ефективне застосування методів формалізації стає можливим лише за правильного розуміння загальних закономірностей людського пізнання. Ці методи, покликані сприяти нагромадженню і глибокому аналізу інформації, водночас підвладні впливові ціннісних установок суб'єкта¹⁴. Застосування методів формалізації і методик, що розширюють пізнавальні можливості людини, безперечно, ще більше підносить роль наукової методології. Формально-логічні, математичні та кібернетичні засоби можуть виявити свою ефективність лише при умові чіткого розуміння сукупності та характеру взаємодії факторів, що детермінують прогнозовані тенденції, можливості і межі цілеспрямованого втручання у хід подій; усвідомлення логічних процедур дослідження, передумов надійності та джерел помилок у експертних оцінках, що опрацьовуються за допомогою математичного апарату і обчислювальної техніки. Практика апологетичної буржуазної футурології свідчить про те, що навіть найвитонченіша методика і скрупульозно розроблені технічні прийоми за умов панування ненаукової методології та реакційних політичних установок не рятують від спотворення перспектив суспільного розвитку, від волюнтаристського тлумачення майбутнього людства.

Виконання поставленого XXV з'їздом партії завдання вдосконалення системи взаємопов'язаних народногосподарських планів — довгострокового, п'ятирічних та річних — значною мірою підносить роль перспективного прогнозування і водночас потребує розв'язання нових теоретичних проблем соціального пізнання. (Це, зокрема, проблеми, пов'язані із з'ясуванням характеру співвідношення директивності планових показників із ступенем визначеності, точності прогностичного знання залежно від часу випередження.)

Довгостроковий перспективний план характеризується нижчим ступенем деталізації показників, ніж план п'ятирічний і, тим більше, річний. «Орієнтування на п'ятнадцять років, — зазначив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — зрозуміло, не можуть і не повинні мати такого ж директивного характеру і бути такими ж детальними, як п'ятирічні плани»¹⁵. Спеціалісти у галузі економічного прогнозування і планування відзначають, що з віддаленням часового горизонту «послаблюються вимоги до точності та деталізації планових рішень»¹⁶. Ця обставина призводить інколи до того, що змішуються поняття «перспективний план» та «довгостроковий прогноз». Проте таке ототожнення є, на наш погляд, абстрактним, не зовсім коректним. Адже перспективний план, як і кожний інший план, відрізняється від прогнозу своїм директивним характером: в ньому має бути накреслений в основних рисах загальний напрям

¹⁴ «Методи, — зазначає Е. Янч, — слугують всього лиш для збільшення здатностей прогнозіста і, загалом, відповідають основним прийомам мислення, які інтуїтивно використовує людський мозок. Вони досить чутливі до знань людини і її здатностей до творчого мислення, технічних і ціннісних суджень». (Янч Е. Р. Х. Прогнозирование научно-технического прогресса. / 2-е изд. — М.: Прогресс, 1974; с. 511).

¹⁵ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь XXV з'їздові КПРС. 24 лютого 1976 року. — Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 5, с. 484.

¹⁶ В. Ш. Нев С. М. Основы комплексного прогнозирования — М.: Наука, 1977, с. 5.

розробки п'ятирічних планів¹⁷. Щоб бути науково обгрунтованим, перспективний план сам потребує попередньої розробки прогнозів, які б переважали його за своєю довгостроковістю¹⁸.

Зрозуміло, що перспективний план характеризується вищим ступенем деталізації, ніж довгостроковий прогноз, який переважає план за часовою тривалістю. У перспективному плані використовуються, як звичайно, найнадійніші дані прогнозних розробок (наприклад, виявлені за допомогою прогнозів можливості засвоїти і запровадити у виробництво за наступний десяти-п'ятнадцятирічний період вже наявні науково-технічні досягнення). Водночас при визначенні основних завдань перспективного плану повною мірою враховуються найважливіші соціально-політичні цілі, які партія ставить на основі пізнання об'єктивних законів суспільного розвитку, назрілих потреб комуністичного будівництва. Діалектично поєднуючи врахування об'єктивних тенденцій (відображених у прогнозах) із нормативно-цільовим підходом (який втілює пізнання потреб та інтересів суспільства), перспективні довгострокові плани здатні відігравати роль надійної наукової бази в розробці середньострокових (п'ятирічних) та короткострокових (річних) планів.

Завдання з'ясувати співвідношення директивності планових показників та ступеня імовірності соціального знання, вираженням якого є прогностична інформація, ставить практика розробки комплексних програм. Відомо, що на XXV з'їзді партії було підкреслено зростаюче значення розробки масштабних комплексних програм у тих галузях, які є вирішальними на даному етапі і потребують тривалого часу для свого здійснення, а також координації дій багатьох організацій та відомств.

Комплексні програми є своєрідними проміжними документами, що опосередковують зв'язок прогнозів та планів¹⁹. Завдяки цим програмам здійснюється органічний взаємозв'язок соціально-економічних прогнозів та планів у безперервному процесі планування, дальший прогрес прогнозування та планування розвитку явищ суспільного життя за умов зрілого соціалізму. Комплексні програми ґрунтуються на соціально-економічних дослідженнях суспільних потреб, включають до свого складу прогностичні дані про світові тенденції розвитку науки і техніки у певній галузі, імовірнісні альтернативні характеристики можливостей та шляхів використання у народному господарстві розвинутого соціалізму різноманітних науково-технічних досягнень. Водночас вони містять у собі формулювання головної мети, сукупності підцілей, що є орієнтирами для окремих галузей виробництва, визначають необхідні для виконання програми фінансові, матеріальні і трудові ресурси, фіксують нормативи та показники виробництва, що входять до складу програмованого комплексу тощо. Усі перелічені компоненти комплексної програми вже не є просто інформаційним соціальним знанням. Вони містять у собі цілий спектр відтінків імперативності — від рекомендаційних побажань до державних планів.

¹⁷ «Довгостроковий план не може бути прогнозом, він повинен відігравати роль динамічної директиви» (Каржин Г. И. Связи настоящего и будущего в экономике. Научно-техническая революция и управление.— М.: Экономика, 1970, с. 142).

¹⁸ За думкою А. Г. Аганбегяна, довгострокові плани, розраховані на 15—20 років, повинні ґрунтуватися на прогнозах із часом випередження у 20—30 років. (Див.: Аганбегян А. Г. Оптимальный подход в долгосрочном планировании.— В кн.: Долгосрочное планирование и прогнозирование, с. 299).

¹⁹ Див. про це: Новиков Е. Д., Самохин Ю. М. Комплексные народнохозяйственные программы.— М.: Наука, 1976, с. 12—13; Комплексные программы развития в странах СЭВ, с. 14—22; Мацнев Д. А., Самсонов К. П. Программно-целевой метод планирования.— М.: Экономика, 1977, с. 22—27.

Взаємозв'язок соціального пізнання та планування виявляється не тільки у різнобічному впливі прогностичної інформації на розробку планових цілей. Цілі, зафіксовані у плані, і собі можуть впливати на соціальні прогностичні дослідження, а також і на те знання про майбутнє, яке здобувається з допомогою цих досліджень.

У процесі розробки кожного науково обгрунтованого соціально-економічного плану дані прогнозів відіграють значну роль. Після того, як план утверджено, виражені у ньому цілі набувають відносно самостійного існування і стають важливими чинниками, що якоюсь мірою визначають майбутнє (у певному розумінні мета може розглядатися як різновид інформаційної детермінанти). За цих умов прогностичне пізнання об'єктів, які перебувають за рамками часового інтервалу даного плану, але залежать від визначених ним процесів, потребує врахування зафіксованих в плані показників як вихідних об'єктивних даних для передбачення явищ віддаленішого періоду. Цілі господарського і соціального розвитку соціалістичного суспільства, втілені у планові завдання, можуть відігравати роль досить надійної бази прогнозування процесів, що здійснюються в інших сферах суспільного життя і хоча б опосередковано залежать від економіки та інших чинників, які плануються. При цьому надійність прогнозу визначатиметься не лише ступенем обгрунтованості плану, а й рівнем пізнання характеру та механізму детермінації явищ, які підлягають прогнозуванню, запланованими зрушеннями у сфері економіки та інших компонентах соціальної системи.

Інколи прогнозування розвитку великої соціальної системи може здійснюватися на основі врахування планових накреслень розвитку її підсистем; причому дані таких планів відіграють тут роль вихідної інформації для розробки прогнозів. Зокрема, прогнозування деяких параметрів прогресу соціалістичної співдружності загалом може ґрунтуватися на знанні державних планів країн — членів РЕВ²⁰.

Зазначимо, що пізнання соціального майбутнього певною мірою модифікується залежно від того, які соціальні процеси — свідомо керовані чи стихійні — прогноуються.

Однією із важливих умов з'ясування ролі суспільного пізнання, зокрема, соціального прогнозування, у плануванні і управлінні суспільними процесами є розрізнення так званих пошукових та нормативних прогнозів і, водночас, вивчення їх органічного взаємозв'язку. (Під пошуковим прогнозуванням ми розумітимемо таке прогнозування, за допомогою якого здійснюється екстраполяція тенденцій, наявних у сучасному, на майбутнє. У процесі ж нормативного прогнозування дослідження відбувається зворотним шляхом — від майбутнього до сучасного.) Такий підхід є важливим і з погляду дальшого вивчення особливостей самого соціального пізнання, практичної значущості його результатів.

Пошукове прогнозування (його називають також генетичним, екстраполяційним, трендовим) допомагає з'ясувати можливі варіанти майбутнього розвитку системи на основі екстраполяції у майбутнє тих тенденцій, які діють уже в наш час. При цьому припускається, що події відбуватимуться «своїм звичаєм», без втручання соціального суб'єкта. Нормативне прогнозування (його називають інколи цільовим) виявляє можливі у майбутньому потреби, цілі, бажані кінцеві наслідки розвитку певних соціальних процесів, певний діапазон імовірних шляхів, способів задоволення цих потреб.

Пошукові прогнози мають відносно самостійне значення. Вони є єдиною можливими в галузі природничонаукового передбачення (щодо явищ

²⁰ Див.: Перспективное планирование в странах — членах СЭВ. — М.: Экономика, 1970, с. 30.

природи), а також у визначенні перспектив перебігу стихійних процесів суспільного розвитку, які незалежні від предиктора. А щодо свідомо регульованих соціальних процесів, що плануються, пошукові прогнози виконують обмеженішу функцію і виступають одним із важливих засобів управління планомірним і цілеспрямованим розвитком соціалістичного суспільства. У цьому разі пошукові прогнози покликані передусім дати об'єктивну інформацію про імовірні варіанти майбутнього розвитку, про ресурси, що можуть бути використані для розв'язання тих чи тих проблем тощо²¹.

Крім того, пошукове прогнозування, екстраполюючи у майбутнє на заданий проміжок часу випередження ті тенденції, що діють нині, дає можливість виявити проблеми, які ще перебувають у зародковому стані або й взагалі не виникли, але в майбутньому можуть виникнути і набути загострення. Завдяки цьому пошукові прогнози сприяють запобіганню зародженню низки проблем або допомагають їх своєчасному розв'язанню — до настання небажаних для суспільства незворотних наслідків. У цьому разі пошукове прогнозування може бути початком дії так званого ефекту Едіпа і сприяти власному «саморуїнванню» (або самозапобіганню), виконуючи функції своєрідної «профілактичної прогностики», що покликана попереджувати про загрожуючу небезпеку та сприяти мобілізації зусиль для її запобігання.

Втім, самих по собі пошукових прогнозів, незважаючи на їх велике значення, все ж недостатньо для адекватного пізнання соціального майбутнього. І передусім тому, що пошукові прогнози не враховують достатньо мірою ролі суб'єктивного фактора у формуванні цього соціального майбутнього. Якби ми обмежилися лише пошуковим підходом до вивчення майбутнього, то не змогли б у відповідній формі відобразити реальний процес становлення нових суспільних порядків; здійснений нами аналіз реальних сил, що беруть участь у соціальній детермінації, був би однобічним.

Тільки в органічній єдності з нормативним прогнозуванням пошукове прогнозування здатне ефективно виконувати свої функції у пізнанні перспектив свідомо керованих соціальних процесів. Роль нормативного прогнозування особливо зростає в сучасних умовах, коли все-світньо-історичні переваги соціалізму органічно поєднуються із досягненнями науково-технічної революції. Нинішній етап розвитку соціалістичного суспільства, можливості, створені науково-технічною революцією, дозволяють при розв'язанні певних соціально-економічних проблем виходити не тільки з наявних ресурсів, а й з потреб суспільного розвитку, планувати своєчасне і оптимальне розв'язання цих проблем відповідно до інтересів трудящих. Товариш Л. І. Брежнев, аналізуючи ті серйозні проблеми, які стоять у перспективі перед нашим суспільством, наголосив: «...сила соціалізму якраз у тому й полягає, що новий суспільний лад дає змогу не тільки передбачати такі проблеми, а й завчасно планувати їх розв'язання»²².

Нормативні прогнози ґрунтуються не тільки на тих тенденціях, що вже спонтанно діють. Вони також враховують і інші напрями розвитку,

²¹ «Екстраполяційні прогнози, — зазначають, зокрема, Є. Д. Новиков та Ю. М. Самохін, — допомагають виявити виробничі можливості системи (підсистеми) для задоволення заданої потреби у майбутньому, ресурсні обмеження, тенденції розвитку соціально-економічних процесів, у тому числі і викликані ними небажані наслідки». (Новиков Є. Д., Самохін Ю. М. — Комплексные программы развития в странах СЭВ, с. 64.)

²² Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. — К.: Політвидав України, 1977, с. 15.

що стають можливими за умови активного втручання суб'єкта. На першому етапі нормативного прогнозування з'ясовуються основні можливі варіанти дальшого перебігу подій з урахуванням того, що передумови, необхідні для здійснення кожного із цих варіантів, можуть бути створені цілеспрямованою діяльністю людей. Уже завдяки цьому прогнозується певний набір можливих цілей майбутньої діяльності.

На даному етапі нормативного прогнозування реалізується «конструктивна» діяльність — накреслюються реально можливі напрями розвитку, шляхи розв'язання проблем. Кожний із цих напрямів, шляхів у принципі може перетворитися на мету діяльності або, конкретизувавшись ще більше, — на рішення. Але для цього потрібно здійснити вибір, тобто «альтернативну» діяльність. Всі ці операції використовуються у межах прогнозування, імовірнісного знання перспектив розвитку, гіпотетичних припущень про можливі майбутні шляхи діяльності. І лише тоді, коли суб'єкт управління, використовуючи прогностичну інформацію про найкращі варіанти розвитку, приймає директивне рішення, здійснюється перехід від прогнозування до цілепокладання або ж до такого його різновиду, як планування.

Але на цьому етапі функції нормативного прогнозування зовсім не вичерпуються. Нормативне прогнозування лише переміщується на новий, конкретніший і ближчий за часом випередження рівень передбачення. Той чи той основний варіант уже обрано, цілі діяльності, спрямованої на його здійснення, визначено. Тепер треба передбачити можливий діапазон найважливіших підцілей, конкретніших завдань, способів діяльності, які виступають засобами досягнення остаточної — у масштабах даної системи — мети і підлягають виконанню у коротшій строки. Коли суб'єкт управління, використовуючи цю нормативну прогностичну інформацію, накреслить основні підцілі та потрібні для їх реалізації способи діяльності, нормативне передбачення зміщується на наступний, ще ближчий за часом випередження рівень. І так далі.

Отже, у процесі нормативного прогнозування думка дослідника рухається немов у напрямі, зворотному напрямові думки вченого у процесі пошукового прогнозування — від майбутнього до сучасності. Відправним пунктом при цьому виступають ті остаточні стани системи, з якими пов'язується задоволення певних суспільних потреб, виконання можливих цілей. Від цього остаточного майбутнього стану нормативний прогноз крок за кроком «іде» до сучасності, накреслюючи риси основних проміжних етапів. Водночас за допомогою нормативного прогнозу визначається коло дедалі конкретніших можливих цілей, що відповідають тому чи тому етапу, способів діяльності, здійснення яких є необхідним для досягнення запрогнозованого остаточного результату. Зазначимо, що нормативне прогнозування дуже тісно пов'язане з цілепокладанням. Якщо ж нормативне прогнозування здійснюється поетапно, від майбутнього до сучасності, то воно наближається до планування. Тому цілком зрозумілим є досить часто переплутування нормативного прогнозування із плануванням, із побудовою «дерева цілей». Відомий спеціаліст у галузі науково-технічного прогнозування Роберт Ейрес, виходячи з такого розуміння нормативних прогнозів, називає їх «телеологічними» і вважає, що вони, по суті справи, не є прогнозами у строгому розумінні цього слова²³. Таке переплутування нормативного прогнозування із плануванням призводить, гадаємо, до розчинення першого у другому, наслідком чого може бути волюнтаристський підхід до передбачення соціального

²³ Див.: Ейрес Р. Научно-техническое прогнозирование и долгосрочное планирование. М.: Мир, 1971, с. 58.

майбутнього. Нині дослідники не випадково розрізняють нормативні розробки у плануванні та у прогнозуванні. Якщо у першому випадку директивно затверджуються заходи, спрямовані на реалізацію визначених норм, то в другому здійснюється імовірнісний опис можливих шляхів досягнення цих норм²⁴.

На нашу думку, у процесі нормативного прогнозування на кожному рівні здійснюються: передбачення майбутніх потреб, цілей, способів досягнення даних цілей, визначення можливих за умов активної діяльності суб'єкта напрямів розвитку. Передбачення цілей і їх постановка (цілепокладання, прийняття рішень) виступають як два органічно взаємопов'язані, проте зовсім не тотожні процеси. Діапазон принципово можливих цілей, способів та напрямів діяльності, які передбачаються, може бути досить широким. Багатоваріантне імовірнісне прогностичне знання про них виконує роль інформаційного забезпечення вибору планових рішень.

Самі ж цільові установки, планові завдання є вже результатом вибору суб'єктом управління одного із багатьох можливих варіантів. Вони характеризуються чіткою визначеністю, директивністю, безпосередньою спрямованістю на практичну дію.

Нормативне прогнозування може відігравати роль справді наукового відображення перспектив розвитку соціальної системи, надійної інформаційної основи планування та управління, якщо на кожному його етапі відбувається взаємодія нормативних прогнозів з пошуковими, зіставлення їх даних і взаємне коригування цих прогнозів. Пошукові прогнози при цьому репрезентують об'єктивні умови, закони, тенденції, що спроектовані в майбутнє, і завдяки цьому вносять певні корективи у нормативні прогнози. Адже яка б досконала методика не застосовувалася під час розробки нормативних прогнозів, оптимальність цих прогнозів у кінцевому підсумку залежить від повноти та глибини пізнання об'єктивних тенденцій, врахування реальних можливостей, вимог законів суспільного розвитку. Водночас і нормативні прогнози, які відображають реальні можливості суб'єкта втрутитися у «природний» перебіг подій, змінити його у власних інтересах, теж виступають неодмінною передумовою адекватного пізнання соціального майбутнього. Врахування суб'єктивної «проекції» (тобто нашого можливого впливу на наступний розвиток) у концептуальній системі інтегрованого прогнозу, що органічно поєднує пошуковий та нормативний підходи, підносить рівень його об'єктивності і, завдяки цьому, ступінь істинності пізнання майбутнього.

Отже, соціальне пізнання, здійснюване на ґрунті марксистсько-ленінської методології, виступає надійною основою наукового планування і прогнозування розвитку соціальних процесів. Величезне теоретичне і практичне значення у справі прогнозування і планування має всебічне використання багатющого досвіду, нагромадженого нашою країною.

* * *

В условиях развитого социалистического общества неуклонно повышается роль планирования, которое является важным звеном управления народным хозяйством и социальными процессами. Методологической и информационной основой планирования выступает система научного социального знания, одна из основных задач которого —

²⁴ Див.: Прогнозирование в социологических исследованиях. Методологические проблемы.— М.: Мысль, 1978, с. 23.

предвидение, прогнозирование общественных процессов и явлений. Социальные прогнозы выступают как итог общественно-исторического познания, как концентрированное выражение его информационной и практически-направляющей функций.

В статье обосновывается мысль о том, что роль предвидения проявляется на всех основных этапах принятия управленческого решения. Автор исследует специфику использования социальных прогнозов на каждой из стадий процесса планирования. В статье раскрывается также значение перспективного прогнозирования для совершенствования системы взаимоувязанных народнохозяйственных планов — долгосрочного, пятилетних и годовых, показывается взаимосвязь и функции поискового и нормативного прогнозирования в процессе научного социального планирования.

Н. П. ДЕПЕНЧУК

КОМПЛЕКСНІ ПРОБЛЕМИ І ІНТЕГРАТИВНІ ПРОЦЕСИ В СУЧАСНОМУ ПРИРОДОЗНАВСТВІ

Значна кількість проблем, які виникають в сучасній науці, мають комплексний характер і потребують для свого розв'язання спільних зусиль багатьох галузей наукового пізнання. Ця обставина зумовлює необхідність розробки методів інтеграції даних, одержаних на різних напрямках дослідження.

За останні роки велику увагу методологів привертають дослідження інтегративних тенденцій в сучасній науці, масштаби і способи їх реалізації. Розвиток інтегративних процесів в науці детермінований багатьма чинниками як внутрішньонаукового, так і суспільного характеру. Їх реалізація нині стала можливою у зв'язку з прогресом теоретизації науки на основі методології діалектичного матеріалізму, який дозволив розглянути інтеграцію наук як складний, діалектичний процес.

В. І. Ленін доводив, що сутність діалектичного пізнання становить «розгортання всієї сукупності моментів дійсності»¹. У цьому процесі окремі поняття чи деякі однорідні їх системи виступають як «врахування окремих сторін руху»². Форми і способи встановлення зв'язку понять, що відображають окремі сторони явищ дійсності, можуть бути різними. Ефективне уявлення про об'єкт загалом дає побудова деякої загальної теорії цілісного явища, рівнями чи аспектами якої є узагальнені окремі дані. З цього погляду розкриття зв'язку проблеми узагальнення з деякими загальними концепціями науки, які функціонують як її методологічні основи, а також дослідження зміни логічної структури теоретичних побудов у зв'язку зі зміною цих основ, набуває особливого значення для розуміння суті інтегративних процесів.

У нашій літературі переважають дослідження інтеграції знання як синтезу концептуальних структур (понять, теорій, висновків). Це й зрозуміло, бо в даному разі інтегративний процес виявляється найяскравіше і його результат має досить чітку логічну структуру. Але поряд з таким процесом теоретичного синтезу, результатом якого є утворення нових (синтетичних) понять чи теорій, можна зафіксувати і деякі проміжні форми інтеграції знання, які не завершуються утворенням єдиної

¹ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 132.

² Там же, с. 123.

системи понять і не приводять до виділення самостійної галузі знань. Можливі також випадки, коли спроби об'єднання знання призводять до конфлікту його компонентів (теорій) і синтез виявляється неможливим, хоча можуть бути реалізовані деякі проміжні форми їх зв'язку.

Отже, інтеграція знань має включати принаймні три можливості: синтез компонентів знання, деякі проміжні форми їх інтеграції і їх конфлікт (який може бути подоланий за допомогою нових засобів). Відзначимо, що «конфлікт» має відносний характер і також реалізує відповідний ступінь інтеграції.

Для розуміння інтеграції знання важливі всі три можливості, їх співвідношення і розвиток. Як писав Є. Вігнер, «жодну з названих можливостей — об'єднання двох теорій і конфлікт між ними не можна відкидати заздалегідь»³. Виникає реальна потреба розширити поняття інтеграції знання введенням в його зміст деяких ланок, що посідають середнє положення між синтезом і «конфліктом». Однією із таких проміжних форм інтеграції є комплексні дослідження (комплексні проблеми).

У наш час глибоко усвідомлюється ефективність взаємодії наук, конча потреба в інтеграції знання. Однак результати інтеграції, як уже відзначалося, можуть бути різними. У низці випадків науки користуються взаємними послугами, взаємно коригують одержані результати чи збагачують одна одну методами, робочими прийомами, теоретичними висновками. Інтеграція — явище, яке має дуже поширений характер і зачіпає всі галузі знання, навіть ті, що «протистоять одна одній, на перший погляд, до ступеня повної несумісності»⁴.

У нашій філософській літературі часто комплексність і синтез ототожнюються, внаслідок чого комплексні проблеми науки починають підноситися до рангу нових галузей наук. Однак нова галузь знання завжди є результатом синтезу, бо вона оперує специфічною системою понять, а комплексність характеризує організацію процесу дослідження, спосіб вивчення складного об'єкта⁵. Безперечно, комплексне дослідження певної проблеми може привести до утворення нової галузі знань, але такий результат не є неминучим.

Визнання правомірності багатьох підходів до вивчення складних явищ зумовило розвиток інтегративних тенденцій у науці і зміну уявлення про єдність знання, яка характеризується як різномірністю компонентів, так і розмаїтістю форм їх зв'язку. Ця обставина сприяла переходові від абсолютизації одного із напрямів дослідження до встановлення їх взаємозв'язку, що позитивно вплинуло на розвиток науки. Зокрема, Е. Майр відзначає, що теорія еволюції почала особливо посилено розвиватися, коли вдалося подолати спроби «пояснити еволюцію з допомогою єдиного принципу, виключаючи решту»⁶.

Чимало сучасних досліджень має комплексний характер, здійснюється за допомогою багатьох методів. Можна сказати, що комплексність стала однією з основних форм інтеграції в науці. Нині вимога комплексності наукових досліджень зумовлена глобальністю завдань, що стоять перед наукою, необхідністю скорочення часу на дослідження і одержання при цьому результатів, які всебічно відображають об'єкт вивчення. Відзначимо також, що рівень теоретичного розвитку сучасної науки дуже

³ Див.: Вігнер Е. Этюды о симметрии.— М.: Мир, 1971.

⁴ Звегинцев В. А. Научно-техническая революция и лингвистика.— Вопросы философии, 1976, № 10, с. 65.

⁵ Див.: Пушкин В. Н. Эвристика — наука о творчестве мышления.— М.: Политиздат, 1967, с. 5.

⁶ Майр Э. Зоологический вид и эволюция.— М.: Мир, 1968, с. 13

високий, однак все ж він не дає достатньо ефективних засобів для забезпечення широкого синтезу знань внутрішньогалузевого і, особливо, міжгалузевого характеру. З утворенням єдиної теорії такий глобальний синтез, мабуть, і не завжди потрібен. Комплексність дає можливість реалізувати широку взаємодію наук для дослідження конкретного завдання і дістати потрібний результат.

Як показала практика, розробка наукових проблем як певних комплексних програм дозволяє підвищити ефективність наукового пошуку, скорочує час дослідження і дає можливість врахувати і взаємно скоригувати уявлення про її різні сторони.

На XXV з'їзді КПРС відзначалося, що «важливим напрямом удосконалення планування повинна стати розробка комплексних програм з найважливіших науково-технічних, економічних і соціальних проблем»⁷. Щоб їх розв'язати, треба «посилити взаємозв'язок суспільних, природничих і технічних наук»⁸. Отже, ставиться завдання реалізації широкої міждисциплінарної інтеграції; основним способом її реалізації визнається комплексність. Ця обставина потребує посиленої уваги методологів науки до аналізу інтеграції в науці і комплексності як однієї із її форм зокрема.

Комплексність в науці, як відзначив П. М. Федосєєв, має історично зумовлений характер⁹. В історії науки вона виникла на основі відмови від односторонності дослідження, від ототожнення загального і окремого знання. Причому розвиток комплексної проблематики відбувався від внутрішньогалузевих до міжгалузевих форм інтеграції, супроводжуючись узагальненням базисних наукових положень.

Розберемо конкретний приклад. Однією з важливих міжгалузевих комплексних проблем сучасної науки є проблема пам'яті. Вона включає не тільки психологічні, фізіологічні і анатоμο-морфологічні дослідження пам'яті як властивості мозку, але й інші різновиди біологічної пам'яті (генетичну, імуннологічну та ін.), а також її небіологічні моделі у механічних, кібернетичних і голографічних системах.

Базисне поняття «пам'ять» виражає певне узагальнення інваріантних особливостей різновидів пам'яті. Однак у минулому цю широку комплексну проблему намагалися розв'язати однозначно. В XIX ст. її зводили тільки до психологічних досліджень на основі асоціативної теорії пам'яті. Наприкінці XIX — на початку XX ст. у дослідження пам'яті включилися фізіологи. Була зроблена спроба вичерпного пояснення пам'яті на основі вчення про умовні рефлекси. Дальші дослідження, однак, показали, що умовні рефлекси є специфічним різновидом пам'яті і не можуть стати основою побудови загальної теорії. Усталилося переконання, що «пам'ять як загальний принцип пластичних змін у відображуючих системах, — ширше поняття, ніж умовний рефлекс»¹⁰. Розширення цієї комплексної проблеми (у рамках біологічних наук) проходило у зв'язку зі створенням теорії структурної організації живого. Отже, в біології відбувалося постійне нагромадження знань про пам'ять, кожне з яких претендувало на єдине і загальне пояснення цього

⁷ Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. Доповідь Голови Ради Міністрів СРСР товариша О. М. Косигіна XXV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. 1 березня 1976 року. — Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 144.

⁸ Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. — Там же, с. 244.

⁹ Федосєєв П. Н. XXV съезд и задачи общественных наук. — Вопросы философии, 1976, № 5.

¹⁰ Ливанов М. Н., Семенов Г. Н., Зыков М. Б. Память. — В кн.: Будущее науки. М.: 1975, с. 100.

складного явища, однак було тільки відображенням одного із її окремих виявів. Перетворення проблеми пам'яті в комплексну проходило через складні етапи формування загального уявлення, їх обмеження і кінець кінцем установалення їхнього зв'язку, визнання їх необхідності в дослідженні цілісного явища. Особливе значення при цьому мала оцінка ролі й місця кожного із напрямів і методів дослідження, що відкривало правильне розуміння перспективи аналізу як різних аспектів комплексної проблеми, так і цілісного уявлення про неї.

Ускладнення об'єкта вивчення пов'язане також з поглибленням його аналітичного членування. При цьому зростання кількості структурних рівнів організації приводить до диференціації напрямів дослідження всередині наукових дисциплін і формування комплексних проблем. Досить посплатися на біологію, де майже кожна проблема потребує її вивчення на різних структурних рівнях і, внаслідок виникнення спеціалізації, перетворюється в комплексну. Це пов'язане, з одного боку, з якісними відмінностями кожного із вищелюваних рівнів дослідження, з другого — з обмеженням кількості введених у дослідження рівнів. Причому це обмеження може бути різним під час розв'язання різних завдань.

Так, у фізиці твердого тіла вищелювають два типи завдань: побудову загальної теорії явищ, які відбуваються у твердих тілах, і вивчення властивостей твердих тіл різної природи. В першому випадку треба розкрити механізм явища, що досягається використанням фундаментальних рівнів, зокрема досліджується рух мікрочастинок у неоднакових умовах. У другому випадку фізик не виходить за межі макроскопічних закономірностей. Розрізнення завдань дослідження і, відповідно, використання рівнів організації матерії привело до утворення у рамках фізики твердого тіла, «більш чи менш ізольованих галузей, кожна з яких самостійна. Кожна має свою теорію і методику експерименту, свої образи й ідеї, в кожній із галузей свої спеціалісти, що рідко переходять з однієї в іншу»¹¹. По суті фізика твердого тіла стала комплексною проблемою, співвідношення її підходів виражається як зв'язок фундаментально-теоретичного і теоретично-прикладного аспектів досліджень.

Передумовою розвитку комплексних досліджень є також формування молодих галузей знання, які дозволяють виділити в старих науках нові, перспективні напрями досліджень. Такою галуззю стала кібернетика, що привела до виникнення в біології біокібернетики — одного з нових напрямів вивчення живого. Подібно до цього і космонавтика сама буде свої дослідження як комплексні, інтегруючи результати багатьох взаємодіючих наук і водночас спричиняє утворення нових напрямів у біології; медицині та інших науках.

У визначенні проблеми як комплексної полягає вимога її вивчення і розв'язання за допомогою низки наукових методів (внутрішньо- чи міждисциплінарного характеру). З цього погляду комплексні дослідження (проблеми) не є окремою науковою дисципліною; більше того, вони, як показав П. В. Копнін, протилежні їй¹². Комплексність знімається, як тільки вимальовується якась єдина (взаємно редукована чи взаємно дедукована) система понять, що визначається зближенням, зростанням однорідності застосовуваних методів дослідження. З цього погляду комплексну проблему можна визначити як певний перехідний ступінь від багатоманітності самостійно застосовуваних методів до їх об'єднання у рамках єдиної наукової дисципліни.

¹¹ Див.: Лившиц И. М., Качанов М. И. Физика твердого тела на «карте наук». — В кн.: Будущее науки. М.: Знание, 1972, с. 70.

¹² Див.: Копнин П. В. Логические основы науки. — Киев: Наукова думка, 1968.

Комплексними є такі проблеми, що виникають на стику різних наук і для розв'язання яких використовуються принаймні два різновиди методів. Характерною рисою комплексності таких стикових галузей знання є чітко окреслена відмінність двох рядів використовуваних понять, які в міру розвитку досліджень набувають кентавроподібного чи тандемного характеру і далі мають тенденцію до зрощення, єдності, що приводить до появи нового синтетичного підходу. Такий характер мав, наприклад, генезис біохімічних, так само як і біофізичних чи фізико-хімічних понять. Аналогічні закономірності має і становлення структурно-функціонального підходу в біології.

Формулювання проблем як комплексних стає можливим за певних умов. Відзначимо деякі з них.

1. Наявність наукового центру чи керівників, здатних бачити проблему загалом, виробити мету комплексного дослідження і в загальному плані передбачити, визначити результати. 2. Можливість дискретного уявлення проблеми, її членування на низку етапів чи ланок. Природно, що різні проблеми повинні мати неоднакову масштабність, а її членування на різні компоненти — оптимальні межі, бо безконечне нарощування чи надмірна мінімізація компонентів призводять до значних труднощів у розв'язанні проблеми. 3. Удосконалення організаційної структури науки. 4. Високий рівень розвинутості її теоретичних засобів, особливо методів узагальнення та ін.

Можна сказати, що ефективне розв'язання низки комплексних проблем пов'язане з наявністю цих умов у їх комплексі. Як показав В. А. Енгельгардт, розв'язання комплексної програми «Ревертаза» потребувало удосконалення форм організації наукових досліджень і було зумовлене чіткістю постановки мети, виділенням ланок згідно зі спеціалізацією наукових колективів і наявністю керівництва, яке зуміло не тільки включити основні напрями її розв'язання, але й узагальнити результат у плані передбаченого¹³. Безперечно, це не означає, що інші комплексні проблеми можуть бути розв'язані за аналогічним планом. У ряді випадків виникають додаткові труднощі, якщо виявляється кілька керуючих центрів і пропонуються різні варіанти розв'язання програми¹⁴. При цьому стає конче потрібною типізація програм, порівняння їх оптимальних варіантів, розробка критеріїв їх відбору. За такого підходу можлива відмова від якоїсь загальноприйнятої схеми розв'язання проблеми як єдино можливої.

Складним є й процес членування проблеми, від якого залежить широта формульованої програми. Ці труднощі мають загальнонауковий характер і пов'язані з певною абсолютизацією самого ідеалу рівня членування дослідження.

Співвідношення наук у розв'язанні комплексних проблем не є відношенням рівноправних партнерів; одна чи кілька з них посідають провідне становище і роблять вирішальний вплив на формулювання мети комплексного дослідження. У проблемах евристики такою домінантою є психологія, в проблемах управління природним середовищем — біогеографія, метеорологія (чи океанологія) і кібернетика та ін.

Значною мірою членування проблеми і спрямованість пошуку залежать від вибору домінантної компоненти комплексного дослідження. У ряді випадків над таким вибором тяжіють традиції чи інші неістотні моменти. Отже, вже саме формулювання комплексної проблеми, визна-

¹³ Енгельгардт В. А. Проект «Ревертаза». — Природа, 1974, № 9.

¹⁴ Див.: Поликарпов А. О методологии решения научных проблем. — В кн.: Диалектика и современное естествознание. — М.: Наука, 1970.

чення її компонентів, вибір мети є передумовами її ефективного розв'язання.

Аналіз комплексних проблем неодмінно доповнюється їх типізацією, показом умов і передумов їх ефективного розв'язання, що потребує дослідження їх конкретного змісту. В основу типізації комплексних проблем можуть бути покладені різні критерії.

К. Маркс, характеризуючи історичні тенденції взаємодії науки і виробництва, відзначав, що останнє перетворюється «із простого процесу праці в науковий процес», в якому можна вирізнити експериментальну науку, «матеріально-творчу і предметно-втілюючу»¹⁵. Таке членування науки за характером її співвідношення з практикою дозволяє виділити три основні рівні досліджень: фундаментально-теоретичний, теоретико-прикладний і рівень конкретно-практичного втілення теоретичних результатів.

У природознавстві комплексні проблеми об'єднують два перші рівні, однак у ряді нових наук спостерігається наскрізний зв'язок усіх трьох рівнів. Так, проблеми, які розв'язує космонавтика, стосуються багатьох традиційних і нових галузей науки, техніки, виробництва, передбачають використання усіх досягнень сучасного науково-технічного прогресу. Космонавтика об'єднує всі ці досягнення на основі єдиної мети, яка перетворює комплексні дослідження в єдину «цілеспрямовану систему».

Систематизація комплексних проблем у науці можлива також за ступенем комплексності, за масштабом реалізованої взаємодії наук. Відповідно до даного критерію можна вичленити внутрішньогалузеві, міжгалузеві і загальнонаукові проблеми. Комплексність виникає як установлення зв'язку спочатку автономних напрямів дослідження і розвивається в бік їх розширення. Нині дедалі більше комплексних проблем мають міжгалузевий, а також загальнонауковий характер.

З гносеологічного погляду можна вирізнити комплексні проблеми двох різновидів: такі, де об'єднання наук реалізується для дослідження якогось одного об'єкта, і такі, де взаємодія наук реалізується в процесі дослідження різних об'єктів¹⁶. Назвемо проблеми першого типу однооб'єктними, а другого — багатооб'єктними і розглянемо докладно їх особливості, а також ті теоретико-гносеологічні наслідки, які випливають із факту їх належності до даного типу.

До типу однооб'єктних комплексних проблем можна залічити проблеми міжгалузевого характеру, пов'язані з дослідженнями на основі певних загальнонаукових понять. Такі проблеми охоплюють єдиний об'єкт у різних галузях науки і тому мають комплексний характер. Однак самі по собі вони дають уявлення про якусь сторону об'єкта і їхня ефективність підвищується в разі встановлення їх зв'язку з іншими загальнонауковими підходами. Такими є інформаційні підходи, дослідження управління, структурні дослідження та ін. Вони можуть бути надто широкими і розрізняються за масштабами їх використання. З теоретико-пізнавального боку ці проблеми дуже перспективні, бо створюють уявлення про єдність світу за тією чи іншою ознакою. Вони спрямовані в цілому на пізнання деяких універсальних закономірностей дійсності (або її значних галузей) і водночас є вираженням специфіки цих закономірностей в тій чи тій сфері. Справді, завдання раціонального управління ресурсами (матеріальними, людськими, енергетичними) і завдання управління в біологічних об'єктах на різних рівнях структурної організації, завдання управління процесами розвитку (економічного, техніч-

¹⁵ Див. Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II с. 20.

¹⁶ Див.: Копнин П. В. Логические основы науки, с. 145.

ного, біологічного) і завдання управління стаціонарними процесами, безперечно, різні. Водночас вони мають певну спільну основу, базисний об'єкт — управління в його абстрактній формі. Аналогічними є проблеми системного дослідження, інформаційного підходу та ін. Проблеми даного типу об'єднують теоретико-фундаментальні і теоретико-прикладні рівні дослідження. Їхня масштабність зумовлена можливістю екстраполяції загальнонаукових понять на різні сфери з деякою модифікацією їх змісту. Разом з тим ця обставина створює реальні труднощі інтеграції знання, бо з часом зростаюча модифікація понять, особливо в теоретико-прикладних галузях, приводить до їх значної спеціалізації. Коли модифікація досягає досить високого рівня, доцільно виділити низку завдань у спеціальну наукову дисципліну. Отже, комплексність знімається утвердженням самостійних галузей науки.

Розходження загальних і окремих досліджень у рамках однооб'єктної проблеми може бути досить значним, коли дедукція окремого із загального уже стає неможливою. У другому випадку кількість окремих досліджень невпинно зростає і побудова загальної теорії як вичленення низки інваріантних відношень утруднюється. «Найбільшу трудність під час побудови будь-якої загальної теорії, — пише М. Месарович, — становить вибір потрібного рівня загальності чи абстрагування. Поняття такої теорії повинні поширюватися на велике коло систем і водночас вони дозволяють нам дійти висновку, що містить досить інформації для адекватного розуміння розглядуваного окремого випадку»¹⁷. Отже, питання зводиться до того, як положення загальної теорії виражають специфіку окремих уявлень, що виникли в її рамках, або до того, яка можливість загальної теорії з достатньою повнотою відобразити специфічне, що його виражають окремі теорії. Наприклад, під час розгляду співвідношення загальної теорії систем і окремих системних уявлень йдеться про те, чи можливе адекватне узагальнення всієї розмаїтості системних відношень різних сфер дійсності в єдиній загальній теорії, чи для цього потрібна побудова деяких галузевих загальних теорій як проміжних ланок до різних окремих уявлень.

Управління природним середовищем — це комплекс складних проблем різного типу і рівня. Однак його можна розглядати як певну однооб'єктну проблему, подану або як математична теорія управління (чи теорія великих систем), або як теоретико-прикладні аспекти управління біогеоценозами, технічними системами та ін.

Розв'язуючи проблему управління біогеоценозами (БГЦ), правомірно використовувати абстрактну теорію управління як її основу. Однак особлива складність біогеоценозів не дозволяє розв'язати завдання таким чином. Виявляється, що розв'язання поставленого завдання як повна система інтегро-диференціальних рівнянь, що описують БГЦ, практично неможливе¹⁸. Щоб подолати невідповідність рівня загальності цих двох напрямів дослідження, здійснюються певні спрощення в описі БГЦ. Внаслідок співвіднесеності проведених спрощень з конкретними умовами зростають їх відмінності і комплексна проблема розпадається на низку окремих завдань. Спеціалізація конкретних завдань, необхідність їх інтеграції і неможливість її реалізації у рамках існуючих абстрактних теорій передбачають певні проміжні ланки між ними. Вони можуть бути введені як на основі розвитку абстрактної теорії, так і на основі узагальнення окремих рішень. Ця обставина лише відтіняє зрос-

¹⁷ Месарович М. Основания общей теории систем.— В кн.: Общая теория систем.— М.: Мир, 1966, с. 12.

¹⁸ Див.: Беляев В. И. Управление природной сферой.— Киев: Наукова думка, 1973.

тання питомої ваги загальнонаукових понять і сформульованих з їх допомогою комплексних проблем в сучасній науці.

Другим типом комплексних досліджень є багатооб'єктні проблеми, що об'єднують такі методи чи галузі науки, кожна з яких аналізує власний об'єкт, виражає його особливості своїми понятійними засобами. Комплексність дослідження забезпечується тут наявністю спільного базисного об'єкта, на який в тій чи іншій формі проектується дані про безліч різних об'єктів, одержаних внаслідок його членування. Основними умовами формування багатооб'єктних комплексних проблем є: 1) наявність базисного об'єкта, одержання уявлення про який становить мету комплексного дослідження; 2) визнання дискретності базисного об'єкта; 3) різномірність вичленованих підоб'єктів і розвиток спеціалізації дослідження. В сучасній науці більшість комплексних проблем багатооб'єктні і для свого розв'язання потребують об'єднаних зусиль представників різних спеціальностей. Їх кількість зростає з ускладненням завдань, які висувуються в зв'язку з науково-технічною революцією, розвитком екології, біології, медицини та ін. У комплексних проблемах цього типу інтеграція здобутого знання набуває різних форм. Однак є й труднощі загального характеру. Насамперед кожна з наук, яка досліджує одні з підоб'єктів комплексної проблеми, здобуває готове відносно самостійне знання, виражене у певній логічній формі. Інтеграція такого готового знання становить досить складне завдання і може включати як вже відомі розв'язки, так і пошук нових, ще не відомих.

Труднощі інтеграції виникають при різних способах членування об'єкта. Розглянемо два випадки. Наприклад, клітина як базисний об'єкт може бути розчленована на деякі підоб'єкти, що становлять окремі аспекти її цілісного дослідження. Такі аспекти дозволяють подати клітину як сукупність систем: біохімічної, фізико-хімічної, біофізичної, механічної та ін., кожна з яких характеризує її певне членування на підоб'єкти. Отже, розв'язання даної комплексної проблеми є розв'язанням логіко-теоретичного завдання об'єднання різномірного (але однорівневого) знання в певні цілісні уявлення.

Можливий і інший спосіб членування базисного об'єкта. Для даного випадку це може бути вичленення різномірних систем, одержаних на шляху поглиблення аналізу. Так можуть бути вичленені органідний, молекулярний, атомний і субатомний рівні структурної організації клітини, кожен із яких становить підоб'єкт її дослідження. Як і в попередньому випадку, одержати цілісне уявлення про клітину досить важко. Адже використання принципів дослідження самого об'єкта як принципів синтезу знань про нього обмежене. Навіть у небіологічних науках принцип складеності щораз більше втрачає свою ефективність. Уже у фізиці твердження про те, що цілісний об'єкт «складається з...» компонентів, вичленених у ході його аналізу, призводить до багатьох помилок¹⁹. Тим більше треба визнати неефективність принципу складеності в дослідженні біологічних об'єктів.

Ідеальним виходом у розв'язанні проблеми теоретичного синтезу знань є їх узагальнення на єдиній основі. Однак при цьому дослідники стикаються з альтернативними ситуаціями, коли усвідомлення складності об'єкта і необхідності його всебічного вивчення, з одного боку, і обмеженості теорій, з другого — примушують вдаватися до комбінації кількох однобічних теорій. Але така полісистемність загострює суперечливість знання, що в ряді випадків спрямовує процес узагальнення не по шляху теоретичного синтезу, а по шляху простої агрегації різних сто-

¹⁹ Див.: Марков М. А. О природе материи.— М.: Наука, 1976.

рін комплексної проблеми. Зокрема, співвідношення підоб'єктів комплексної проблеми може бути виражене як формальнологічна кон'юнкція, де загальна форма може приховувати незрілий рівень інтеграції²⁰. Коли розширюються рамки багатооб'єктних проблем, кількість членів кон'юнкції значно зростає, що ще більше утруднює синтез.

Відзначимо, що сучасна наука оперує парними поняттями і чимало засобів теоретичного синтезу орієнтовані на інтеграцію двох компонентів. Ця тенденція має глибоке коріння і бере початок у стародавніх філософських системах, які будувалися на розумінні єдиного як єдності роздвоєного (парних якостей, парних сторін та ін.). З особливою чіткістю ця тенденція реалізувалась в дуальності концепції доповняльності.

Аналізуючи особливості революції у фізиці на початку нашого століття, Н. Бор відзначав, що вона виражала зовсім нову ситуацію «з погляду теорії пізнання»²¹. Зокрема, ця революція привела до перегляду проблеми співвідношення суперечливих компонент знання, до пошуку засобів їх несуперечливого використання в характеристиці цілісного об'єкта. І все ж ця ситуація, хоча й була революційною, розв'язувалася в рамках традиційної бінарної системи оперування поняттями.

Однак у наш час робляться спроби перейти до розширення бінарної структури зв'язку наукових понять, що знаходить своє вираження у спробах зміни системи логіки, зокрема в побудові тризначної і багатозначної логік. Відзначимо, що розвиток комплексності може помітно стимулювати ці розробки.

Останніми роками концепція доповняльності дістала досить широку інтерпретацію. Однак уявляється, що її дальший розвиток може бути пов'язаний з наданням їй багатозначності і використанням у модифікованому вигляді для інтеграції знання в комплексних дослідженнях зокрема тоді, коли розв'язуються багатооб'єктні проблеми.

У розвитку процесів інтеграції знань під час розв'язання комплексних проблем особливі надії покладаються на системні методи. Багато в дечому ці надії виправдані, бо системний аналіз дав чимало для сучасної науки. Зокрема, він «дозволив з'ясувати структурні особливості і режим складних взаємодіючих явищ., створити придатну понятійну схему дослідження змістовних проблем»²². Перспективність розвитку і удосконалення системних методів (зокрема в зв'язку з ускладненням об'єктів дослідження) не викликає сумнівів. Водночас учені указують на неодмінність перетворення загальної теорії систем із теорії дослідження об'єктів у теорію дослідження знання. Це сприятиме розв'язанню завдань синтезу багатокомплексного знання, гетерогенного як за характером компонентів, так і за різновидом їхнього зв'язку. Можна вважати, що розвиток комплексності і системності в науці зробить їх взаємозв'язок ще міцнішим, дозволить використати системні методи як ефективний спосіб інтеграції результатів комплексних досліджень.

* * *

В статье рассмотрены некоторые особенности развития интегративных процессов в современном естествознании в связи с необходимостью решения комплексных проблем. Особое внимание уделено анализу формирования и методологического обоснования комплексных проблем, при решении которых наиболее отчетливо проявляется необходимость укрепления единства естественных, общественных и технических наук.

²⁰ Див.: Нарский И. С. Диалектическое противоречие и логика познания.— М.: Наука, 1969.

²¹ Див.: Бор Н. Избр-е науч-е труды.— М.: Наука, 1971, т. 2, с. 206.

²² Харвей Д. Научное объяснение в географии.— М.: Наука, 1974, с. 443.

Л. П. ГРОЗА

РОЗРОБКА ПРОБЛЕМ ЕТИКИ НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПОБУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ

Шляхи розвитку марксистсько-ленінських філософських досліджень на Радянській Україні невіддільні від загального процесу розробки актуальних питань філософії діалектичного та історичного матеріалізму в СРСР.

Сказане повною мірою стосується й історії етичної науки. Розробка проблем етики на Радянській Україні здійснюється в тісному зв'язку і взаємодії з дослідженнями вчених Москви, Ленінграда та інших наукових центрів нашої країни.

Розвиток марксистсько-ленінської етики в 20—30-і роки становить зміст першого етапу історії розробки теорії комуністичної моралі в нашій країні. Взагалі дослідники виділяють три основних періоди в історії марксистсько-ленінської філософської науки, в тому числі й етики, в СРСР. Перший охоплює час від перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції до другої половини 30-х років; розробка проблем етики здійснювалася тоді в умовах будівництва соціалізму в нашій країні. Наступні етапи пов'язані з дослідженням проблем етики в період зміцнення й розвитку соціалістичного суспільства і в період розвинутого соціалізму.

Вивчення проблем етики в перші післяреволюційні десятиріччя відбувалося в складних умовах. Соціалістична революція руйнувала старий побут, зникали або змінювалися норми поведінки, погляди, освячені тисячоліттями, а нові моральні принципи, які пізніше стали природними в соціалістичному суспільстві, тільки розвивалися в жорстокій боротьбі зі старими, ще досить міцними переконаннями.

У становленні марксистсько-ленінської етики як науки в нашій країні, в справі комуністичного виховання має величезну роль відіграли теоретичні праці і практична діяльність В. І. Леніна. Він сформулював і науково обґрунтував суть і провідні принципи комуністичної моралі, в основі якої лежить боротьба за побудову комуністичного суспільства.

Важко переоцінити значення написаних в пожовтневий період творів В. І. Леніна («Як організувати змагання», «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин», «Держава робітників і партійний тиждень», «Від руйнування вікового укладу до творення нового», «Завдання спілок молоді», «Пам'яті графа Гейдена», бесід з К. Цеткін, листів до І. Арманд тощо) для розвитку комуністичної моралі. Виходячи з принципів марксизму та живої практики соціалістичного суспільства. В. І. Ленін всебічно, науково обґрунтував провідні принципи формування комуністичної моралі, основні напрями якого викладено у промові на III з'їзді Комуністичної Спілки молоді 2 жовтня 1920 року.

В цій історичній промові показано органічний зв'язок питань комуністичного виховання з усім комплексом питань соціально-економічного розвитку радянського суспільства, матеріальними і духовними здобутками нового ладу, з повсякденною працею в ім'я комунізму. Наскрізьною ідеєю ленінських настанов про комуністичну мораль є підкреслення її класового пролетарського характеру. В. І. Ленін усебічно обґрунтував

ідею спадкоємності поколінь Країни Рад, розкрив нерозривний зв'язок знань і переконань у структурі комуністичного світогляду.

Поширення ленінських ідей в галузі комуністичного виховання відбувалося в нашій країні завдяки наполегливій ідейній і організаторській діяльності Комуністичної партії в процесі гострої боротьби з ідеалістичними і вульгарізаторськими етичними концепціями. В цьому напрямі багато було зроблено М. І. Калініним, Н. К. Крупською, А. В. Луначарським, О. М. Ярославським, О. М. Коллонтай, М. О. Скрипником, В. П. Затонським, Д. З. Мануїльським, С. В. Косіором, Г. І. Петровським, М. В. Фрунзе та іншими.

Поширення марксистсько-ленінської етики було неможливе без викриття антимарксистських поглядів, концепцій і тверджень.

В 20-і — на початку 30-х років серед деяких теоретиків, що називали себе марксистами, певне поширення набув етичний нігілізм як заперечення необхідності теоретичного обґрунтування і розвитку пролетарської моралі; заперечувалась потреба в етиці як науці, вважалося достатнім мати чітко визначені відповідні і дуже прості норми поведінки пролетаріату, а поняття совісті, честі, обов'язку вважались буржуазними. На Україні з критикою нігілістичного підходу до моралі виступає С. Д. Диманштейн¹. В зв'язку з критикою етичного нігілізму викривалась антинаукова суть положень М. Бухаріна, який вважав, що пролетаріату нібито не потрібна така наука, як етика, а слід «тільки виробити чіткі норми доцільної поведінки», критикувались погляди ідеологів «Пролеткульту». Їх викриттю з марксистсько-ленінських позицій присвячуються численні публікації на сторінках журналів «Більшовик України», «Прапор марксизму-ленінізму», «Червоний шлях», «Критика» та ін.² Філософи-марксистки піддавали критиці також положення В. Базарова, який вважав, що пролетаріат неспроможний перевиховатись в процесі будівництва нового суспільства, а тому, мовляв, неможливо є й побудова соціалізму в нашій країні.

Значна увага приділялась також критиці вульгарно-механістичних концепцій в етиці, що знайшли своє відображення в працях окремих дослідників (І. В. Камінський, І. Малоземов, І. Мойся та ін.)³.

Гостра боротьба провадилася проти ревізіоністського спотворення основних положень марксистської етики в писаннях М. Адлера, К. Каутського та ін.

Потреба такої критики зумовлювалась, зокрема, тим, що погляди Каутського в галузі етики мали певне поширення й серед українських авторів, які зачіпали проблеми моралі в публікаціях 20-х років. Сказане стосується окремих статей збірника «Марксизм і етика», що вийшов друком виданням у Харкові 1925 року⁴.

Властиві поглядам К. Каутського біологізаторські тенденції в питанні про походження людської моралі, які поширювалися в 20-і роки, під-

¹ Диманштейн С. К нашим философским спорам.— Харьков, 1923, с. 13.

² Див.: Коряк В. Життя і мистецтво.— Червоний шлях, 1923, № 9; Скрипник М. Підсумки літературної дискусії.— Більшовик України, 1926, № 1; Рабічев Н. Культурна революція, організований пролетаріат та справжня культура.— Критика, 1929, № 3; Очницький Ів. Проблеми культури. (Розуміння культури у Маркса, Леніна, Покровського, Богданова й Бухаріна).— Прапор марксизму, 1930, № 2; Премислер І. і Степовий Т. Питання культурної революції.— Прапор марксизму-ленінізму, 1932, № 5.

³ Див.: Камінський І. Діалектична формула щастя.— Червоний шлях, 1925, № 10; Малоземов І. Новий побут — Нова генерація, 1929, № 11; Мойся І. Етика і побут.— Комунар, 1925, № 9; Залужний О. За марксо-ленінську постановку про діячий колектив.— Комуністична освіта, 1931, № 2—3 та ін.

⁴ Див.: Марксизм і етика. (Сб. первый. Под редакцией Я. Розанова. Издание 2-е, значительно дополненное).— К., 1925.

дають ґрунтовній критиці багато марксистів. У статті В. Юринця «Останнє слово ревізіонізму Каутського» аргументовано викривається неспроможність тверджень Каутського про природу почуття власності як інстинктивного, що начебто перейшло від мавп, а тому, звичайно, непереможне. В. Юринець, спираючись на вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, доводить безпідставність цих тверджень, розкриває соціально-історичну природу почуття власності в людському суспільстві. Спростовує Юринець і твердження Каутського про те, що проблема визволення пролетаріату — це насамперед культурна проблема, що пролетаріат має передусім здійснювати моральну і культурну революцію, а тільки потім переходить до завдань соціальної революційної перебудови суспільства на засадах соціалізму⁵. В. Юринець обґрунтовує думку, що тільки соціалістична революція створює справжні умови для морального перевиховання людей. Він розкриває моральну силу класової боротьби за високі ідеали людства, за справедливий устрій суспільства. Повну неспроможність тверджень Каутського показав і М. Колташов у своїй статті «Методологія каутськіанства»⁶, де критикує погляди Каутського на суть диктатури пролетаріату і класової боротьби, показуючи відхід останнього від марксистсько-ленінського вчення про класову боротьбу.

Комуністична партія відкинула положення про необхідність попереднього «визрівання» пролетаріату, довівши і теоретично, і практично, що підвести маси до засвоєння нової ідеології можна тільки тоді, коли вони на власному досвіді переконаються у правильності цієї ідеології.

В. І. Ленін підкреслював, що зміни в свідомості людей невіддільні від дійсного будівництва соціалізму. Зміни ці відбуваються разом із залученням трудящих до практичного творення соціалістичних форм суспільного життя, породжених новими взаєминими, що складаються в щоденній напруженій праці трудящих. При цьому зміни в свідомості людей можуть статися значно швидше при правильній постановці комуністичного виховання, якому В. І. Ленін надавав великого значення. Завдання морального виховання він тісно пов'язував з потребами класової боротьби пролетаріату, з реалізацією завдань побудови комуністичного суспільства.

Гостра боротьба на теоретичному фронті провадилася і проти ідей, які поширював один з ідеологів так званого австромарксізму Макс Адлер. М. Мотузка в статті «Макс Адлер про «фази більшовізму» аргументовано доводить, що Адлер своєю проповіддю «просвітлення голів» і ненависті до «насильства» і подібні до нього «теоретичні» марксізму «вкінець роззброїли робітничий клас Відня перед бомбами і кулеметами буржуазії»⁷. М. Мотузка переконливо показує апологетичну суть теорії «Адлерів», їх зраду робітничому класові. Прагнучи довести «аморальність» класової боротьби в ім'я «людяності», вони на ділі виступали виразниками інтересів тих, хто віками експлуатував і придушував трудовий народ.

Теоретики марксистської етики в питаннях моральності класової боротьби займали непримиренну позицію і щодо «етичних соціалістів», які повчали, начебто соціалістичне суспільство являє собою соціально-моральний ідеал ладу, який насправді є недосяжним. Представники теорії «етичного соціалізму» в Росії розглядали класову боротьбу пролетаріату як зло і фактично виступали захисниками капіталістичного

⁵ Див.: Юринець В. Останнє слово ревізіонізму Каутського.— Прапор марксізму, 1928, № 2, с. 13.

⁶ Колташов М. Методологія каутськіанства.— Прапор марксізму, 1932, № 4.

⁷ Мотузка М. Макс Адлер про «фази більшовізму».— Більшовик України, 1927, № 10, с. 61.

ладу, намагаючись «розвінчати» науковий характер соціалізму, марксистське вчення про класову боротьбу. «Етичні соціалісти» погоджувалися з існуванням марксизму як теорії, але вимагали відкинути ідею класової боротьби, яка, за їх твердженням, заперечувала загальнолюдський зміст соціалістичних ідеалів. Опортуністи, ці «соціальні попи», як їх називав В. І. Ленін, завжди готові були мріяти про соціалізм без класової боротьби. Їхня проповідь «аморальності» класової боротьби була спрямована на роззброєння борців за соціалізм, на відвернення їх від участі в перебудові світу.

Багато дослідників Радянської України присвячують свої праці аргументованій критиці сучасних їм етичних теорій буржуазних філософів. Так, В. Юринець⁸ піддавав критиці етичні положення неокантіанців Г. Когена, П. Наторпа, Е. Касірера, А. Ліберта та інших. В. Бон⁹ розглядає низку праць німецьких і італійських авторів, які, беручи за основу філософію Гегеля, намагалися теоретично обґрунтувати ідеологію фашизму. Він також критично аналізує книгу Карла Майер-Моро «Соціально-філософія Гегеля», де Майер-Моро доходить висновку, що революція — це «шкідливе явище» і стверджує «вічність» та «незмінність» існування рабів і панів; рівність же, на його думку, призводить до втрати живого політичного життя, до занепаду суспільства.

Дослідники-марксистки переконливо доводили класово-апологетичну суть цих «наукових» праць, автори яких обстоювали ідеологію імперіалістичного суспільства і його потворне породження — фашистську мораль.

Антимарксистські трактування моральної природи класової боротьби спостерігалися в писаннях ідеологів українського буржуазного націоналізму, які твердили про начебто «безбуржуазність» української нації, про її «національну єдність», про «чужорідність» більшовицьких ідеалів для українського народу. М. Мотузка ще в 1924 р. піддав гострій критиці цих «спасителів української землі», вважаючи їх лютими ворогами Радянської України, що намагалися переконати народ в глибокій «моральності» положень про «співдружність» антагоністичних класів, довести «аморальність» боротьби трудящих проти експлуататорів, при цьому не бачачи нічого аморального в жорстокій експлуатації народу поміщиками і капіталістами.

В працях В. Юринця, Я. Білика та інших піддавались гострій критиці націоналістичні «концепції» Д. Донцова, Д. Чижевського¹⁰.

Певну роль в боротьбі з проповіддю націоналістичної моралі відіграли праці і виступи М. О. Скрипника. Він розкривав антинародну суть українського буржуазного націоналізму, закликав боротись за непримиренне, рішуче і послідовне проведення в життя ленінської національної політики¹¹. Щоправда, кажучи про його заслуги, не слід замовчувати і властиві йому помилки, які визнавав і сам Скрипник. Він, як відзначається в четвертому, доповненому виданні «Нарисів історії Комуністичної партії України», перебільшував роль національного питання, вплив

⁸ Юринець В. Фальшування діалектики в сучасній буржуазній філософській літературі.— Прапор марксизму, 1929, № 6.

⁹ Див.: Бон В. Гегеліанство на послугах фашизму.— Прапор марксизму, 1928, № 4/5.

¹⁰ Див. Юринець В. Новий ідеологічний маніфест українського фашизму.— Більшовик України, 1926, № 2—3; Білик Я. Філософія українського фашизму.— Прапор марксизму-ленінізму, 1932, № 6.

¹¹ Див.: Скрипник М. О. За ленінську філософію.— Більшовик України, 1931, № 6; його ж—3 приводу економічної платформи націоналізму— Більшовик України, 1928, № 6; його ж— Контрреволюційне шкідництво на культурному фронті.— Червоний шлях, 1930, № 4.

Центральної ради і дрібнобуржуазних партій на трудящих в період Жовтневої революції на Україні¹².

Великий вклад у справу боротьби з націоналізмом, в розробку принципів комуністичної моралі зробив і В. П. Затонський, який у своїх працях про національну політику партії — «Із згадок про українську революцію», «До питань національної політики на Україні», «Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму» і багатьох інших обгрунтовує необхідність розквіту національної за формою, соціалістичної за змістом культури українського народу, що можливе лише в тісній співдружності і при щирій взаємодопомозі всіх народів СРСР. Він показав моральну силу принципу пролетарського інтернаціоналізму, його значення у процесі будівництва соціалізму. Розкриваючи велику моральну силу національної політики партії більшовиків, яка «витікає з її класових соціалістичних завдань», В. П. Затонський відзначає, що «Жовтнева революція підготувала ґрунт братньому співробітництву і інтернаціональному об'єднанню трудящих».

Спільна праця всіх визволених Жовтнем народів і національностей, велика братерська єдність, що виявляється в процесі будівництва пролетарської культури, підкреслює Затонський, сприяє вихованню високих моральних почуттів братерства трудящих, остаточному викориненню буржуазного націоналізму¹³⁻¹⁵.

Економічні і суспільно-політичні умови життя в Радянському Союзі загалом і в кожній республіці зокрема створили передумови для небувалого розквіту патріотичних почуттів. Соціалістичний патріотизм укорінюється в свідомості трудящих мас, стає невід'ємною частиною їх моральності. Цьому сприяла багатогранна й цілеспрямована діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу по вихованню трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, непримиренності до проявів буржуазного націоналізму. Значне місце ці питання посідали в діяльності Комуністичної партії України. Питання боротьби з націоналістичною ідеологією і завдання виховання трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму розглядались на пленумах ЦКП(б)У (1926, 1927 рр.), на з'їздах партії¹⁶. Так, XI з'їзд КП(б)У (1930 р.), проаналізувавши успіхи, досягнуті в будівництві соціалізму на Україні, зобов'язав партійні організації республіки рішуче боротися з націоналізмом, закликав у всіх галузях життя проводити ленінську національну політику.

Уже в першій половині 20-х років з'являються публікації, автори яких роблять спроби з'ясувати суть марксистсько-ленінського етичного вчення. Із відомих нам праць найширше ці проблеми висвітлюються у книжці Д. Дембського «Нравственность и право с точки зрения исторического материализма» (Харків, 1925 р.). Виклад проблем і список літератури з питань моралі і права, доданий до цієї книжки, свідчать, що автор був добре ознайомлений з низкою праць К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, в яких розглядалися етичні проблеми.

У книжці Д. Дембського розкриваються походження і суть моралі, співвідношення між мораллю і правом, класовий характер моралі,

¹² Нариси історії Комуністичної партії України. / Видання четверте, доповнене.— К.: Політвидав України, 1977, с. 445.

¹³⁻¹⁵ Див.: Затонський В. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму.— К., 1934.

¹⁶ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. 1: Сьома конференція КП(б)У (1923 р.); X з'їзд КП(б)У (1927 р.), с. 466, 500—519; Пленум ЦК КП(б)У 18—21/XI, 1929, с. 640; XI з'їзд КП(б)У (1930 р.), с. 659—662.

відзначається, що в антагоністичному суспільстві складаються дві протилежні і взаємно виключаючі моралі — мораль експлуататорів і мораль експлуатованих. Значну увагу автор приділяє розгляду суті таких етичних категорій, як добро і зло, совість та ін. На закінчення Д. Дембський пише, що при переході до безкласового суспільства право відіме і тоді поведінка людей регулюватиметься лише моральними нормами, які будуть єдиними для всіх його членів. У процесі розробки питань етики радянські вчені велику увагу приділяють аналізу теоретичних проблем комуністичного виховання. Так, В. Юринець¹⁷, кажучи про велику перетворюючу силу колективної праці в соціалістичному суспільстві, визначав її як рушійну силу в становленні нової моралі, нової культури. В. Юринець підкреслював, що будівництво соціалізму сприяє якійсь зміні морального світу людини, її моральному зростанню. О. Полоцький у своїх статтях відзначає, що у трудящих виникли нові моральні риси внаслідок ліквідації експлуатації людини людиною і колективного співробітництва «на основі повної солідарності між людьми, турбот не тільки про свій власний інтерес, не тільки про своє «я», не тільки про свою сім'ю, не тільки про свій добробут, але про інтерес колективу, а потім уже і — про себе»¹⁸. В. Дубровін¹⁹, розглядаючи проблеми морального виховання трудящих, спиняється на труднощах боротьби проти старих звичок і норм моралі, закликає не боятися цих труднощів, а наполегливо виховувати нове ставлення до праці, зміцнювати соціалістичну дисципліну.

Питанням праці в період будівництва соціалізму присвячує свої статті І. Мойся. Він пише, що суспільно корисна праця має «величезні психолого-закінчені, морально-організуючі якості», що пролетарська етика праці завжди була силою, яка сприяла «звільненню від експлуатації праці»²⁰.

Колективна праця членів соціалістичного суспільства, активна участь в управлінні державою і громадськими справами сприяли перевихованню трудящих, приводили до створення одного великого колективу — радянського суспільства, де кожна людина відчуває себе частиною всього цілеспрямованого колективу країни.

Марксистсько-ленінська етика теоретично і практично довела закономірність комуністичного перевиховання людей в процесі будівництва нового суспільства, гармонійного розвитку людини, повністю спростувавши твердження буржуазних ідеологів про незмінність природи людини, про природність духовної нерівності людей. В зв'язку з аналізом проблеми комуністичного виховання розглядаються питання про роль в цьому процесі радянської літератури, мистецтва.

У своїй доповіді на XIV Київській окрпартконференції С. В. Косіор²¹ звертає увагу на те, що художня література має служити класовим інтересам трудящих, виховуючи у них ставлення до явищ суспільного життя з позицій комуністичної моралі. Косіор доводить велику силу класових переконань, показує непримиренність ворожих класів до соціалістичних перетворень, викриває справжню сутність моралі цих класів.

¹⁷ Юринець В. До проблеми соціалістичної культури.— Червоний шлях, 1930, № 2, с. 111.

¹⁸ Полоцький О. Новий побут — нова людина.— Червоний шлях, 1930, № 5—6, с. 193.

¹⁹ Дубровін В. За виховання соціалістичної дисципліни.— Більшовик України, 1929, № 10, с. 16.

²⁰ Мойся І. Етика і побут.— Комунар, 1925, № 9, с. 8.

²¹ Косіор С. Українізація і завдання КП(б)У.— Більшовик України, 1929, № 1, с. 45.

Розуміючи велике значення творчості письменників у розвитку свідомості народних мас, у виробленні певних моральних понять і норм, партія і уряд не раз розглядали питання розвитку пролетарської літератури, спрямовуючи її по шляху соціалістичного реалізму, розкриття моральної суті класової боротьби. Класова свідомість, глибоке розуміння завдань соціалістичного будівництва, героїка трудових буднів знайшли широке відображення в художній літературі тих часів.

Починаючи з 20-х років розвивається на Радянській Україні кінематографічне мистецтво, куди прийшли талановиті митці О. П. Довженко, А. В. Кордюм, Г. М. Тасін та інші — безпосередні учасники боротьби за владу Рад, які спрямували це мистецтво по новому шляху.

У республіці відбувався інтенсивний процес культурного будівництва. Культурно-освітня робота була важливою ланкою в справі комуністичного виховання мас та боротьби з дрібнобуржуазними пережитками, з мораллю націоналізму і шовінізму. Розвиваючись одночасно з соціально-економічним і культурним прогресом суспільства, комуністична мораль сама була знаряддям цього прогресу, засобом духовного зростання трудящих, їх морального виховання.

Велике значення для розробки проблем марксистсько-ленінської етики, реалізації завдань комуністичного виховання мала теоретична й педагогічна діяльність А. С. Макаренка. У своїх працях «Книга для батьків», «Методика організації виховного процесу», «Мета виховання», «Про комуністичну етику» та інших він розв'язував складні проблеми морального виховання в новому суспільстві. Багато уваги А. С. Макаренко приділяв питанням визначення критеріїв комуністичної моралі; систему марксистської етики, принципи комуністичної моралі він рішуче протиставляв нормативним тенденціям Пролеткульту та нігілістичним теоріям 20-х років.

А. С. Макаренко розробив вчення про форми і методи виховання в умовах побудови соціалістичного суспільства. Успіхи комуністичного виховання молоді він ставив у пряму залежність від розв'язання завдань боротьби Комуністичної партії і радянського народу за соціалізм. У своїй педагогічній діяльності А. С. Макаренко великого значення надавав вихованню у молоді класової свідомості, почуття відповідальності перед своїм народом і непримиренності до його ворогів, прищеплював розуміння моральності класової боротьби і класової солідарності трудящих. Він на практиці довів велику силу трудового виховання, моральну силу класової свідомості трудящих, що сприяє активному будівництву соціалізму. В його працях одержала подальший розвиток розробка таких моральних принципів, як колективізм та комуністичне ставлення до праці. Він теоретично і практично довів, що високоморальні риси людини нового суспільства можна виховати тільки в колективі.

А. С. Макаренко підкреслював, що в справі організації колективу конче потрібне чітке усвідомлення мети його діяльності, розуміння ролі, яку посідає колектив у розв'язанні завдань, що постають в процесі соціалістичного будівництва в країні. Слід, відзначає він, не тільки знати, але й переживати всіма почуттями рух Радянського Союзу вперед, його успіхи; потрібно знати, що йому загрожує, добре розпізнавати його друзів і ворогів²².

Істотну роль в розвитку досліджень в галузі етики відіграла філософська дискусія, що проходила в нашій країні наприкінці 20-х — початку 30-х років. Серед різних філософських проблем у ході дискусії

²² Див.: Макаренко А. С. Перспектива и стиль работы с коллективом. (Из неопубликованных работ).— Радянська школа, 1947, № 1, с. 29.

розглядались і корінні питання етики, висунуті практикою соціалістичного будівництва.

Багато авторів у своїх виступах на дискусіях і в статтях підкреслювали єдність шляхів розвитку філософської думки на Україні зі спрямуванням філософських досліджень в усьому Радянському Союзі. В ході дискусії здійснювалась принципова боротьба проти відриву теорії від практики, проти аполітизму і формалізму, за партійність у філософії²³. Постанови ЦК ВКП(б) «Про журнал «Под знаменем марксизма», ЦК КП(б)У «Про роботу Українського інституту марксизму-ленінізму» викрили хиби в роботі деяких філософів, спрямували діяльність теоретиків на розробку проблем соціалістичного будівництва в країні.

Розглядаючи питання етики, учасники дискусії тісно пов'язували аналіз теоретичних проблем з урахуванням особливостей класової боротьби в перехідний період, з новим ставленням народних мас до звільненої праці, зі змінами в побуті і поширенням ідей пролетарського інтернаціоналізму, наукового атеїзму, з питаннями всебічного розвитку людини нового, соціалістичного суспільства.

Короткий огляд етапу розробки проблем марксистсько-ленінської етики в роки будівництва соціалізму приводить до висновку, що вчені і партійні діячі Радянської України, складової частини Радянського Союзу, в розглядуваний період здійснили велику роботу щодо популяризації й захисту основних положень марксистсько-ленінської етики. Безперечною є їхня заслуга в боротьбі з ворожими теоріями в етиці, за чистоту комуністичної моралі.

Саме органічне поєднання позитивної розробки етичних проблем з критикою їх антинаукової інтерпретації у ворожих марксистській вченнях надає досвіді, здобутому в процесі розвитку етичних досліджень в період будівництва соціалізму, надзвичайної актуальності і сьогодні. Адже «у боротьбі двох світоглядів не може бути місця нейтралізму і компромісам,— сказав Л. І. Брежнев у Звітній доповіді XXV з'їзду КПРС.— Тут потрібна висока політична пильність, активна, оперативна і переконлива пропагандистська робота, своєчасна відсіч ворожим ідеологічним диверсіям»²⁴.

Знання історії розвитку марксистсько-ленінської етики після перемоги Великого Жовтня сприяє утвердженню цінностей комуністичної моралі, духовному зростанню будівників комунізму.

* * *

Статья посвящена характеристике разработки проблем марксистско-ленинской этики украинскими советскими философами в период строительства социализма в нашей стране. Раскрывается вклад ученых Советской Украины в борьбу с этическим нигилизмом, вульгарно-механистическими концепциями в этике, воззрениями К. Каутского, М. Адлера, этическими теориями, имевшими распространение в буржуазной и буржуазно-националистической литературе. Показывается, как в республике исследовались с позиций марксистско-ленинской философии проблемы происхождения и сущности морали, вопросы коммунистического воспитания и пр.

²³ Див.: Ра з у м о в с к и й І. О марксистском и эклектическом понимании этики.— Под знаменем марксизма, 1930, № 5; Біляєв Ф. Філософський фронт на Україні.— Прапор марксизму-ленінізму, 1931, № 1—2; С к р и п н и к М. За ленінську філософію.— Більшовик України, 1931, № 6; Б а р у н Р. Поворот на педагогічному фронті.— Прапор марксизму-ленінізму, 1931, № 1—2 та ін.

²⁴ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їзду КПРС. 24 лютого 1976 року.— Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 523.

В. К. ЗАБІГАЙЛО

КРИЗОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В СУЧАСНІЙ БУРЖУАЗНІЙ ПРАВОВІЙ ІДЕОЛОГІЇ

Своєрідність нинішнього етапу загальної кризи капіталізму полягає в тому, що процеси занепаду охоплюють всі сфери діяльності сучасного буржуазного суспільства, його економіку, політику, ідеологію. «Тепер усі бачать,— відзначив товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії,— спростовано один з головних міфів, створених реформістами і буржуазними ідеологами,— міф про те, ніби капіталізм наших днів здатний позбутися криз. Нестабільність капіталізму стає дедалі очевиднішою»¹. Внаслідок зростання соціальної нестабільності капіталізму як системи посилилась ідейно-політична криза буржуазного суспільства. Ця криза, як зазначає товариш Л. І. Брежнев,— «уражає інститути влади, буржуазні політичні партії, розхитує елементарні моральні норми. Корупція стає все більш явною навіть у найвищих ланках державної машини»².

Процеси соціально-економічної та ідейно-політичної деградації капіталізму викликають усе більшу стурбованість пануючих класів. Міру цієї стурбованості досить показово виражає, зокрема, створення і функціонування «трьохсторонньої комісії», в яку увійшли провідні банкіри, головні корпорацій і політичні діячі США, країн Західної Європи і Японії. Симптоматично, що серед інших численних доповідей і рекомендацій, підготовлених цією комісією з різних проблем економіки, фінансів, енергетичних ресурсів, міжнародної торгівлі тощо, одна з останніх доповідей — «Криза демократії» — присвячена політичним питанням: в дуже песимістичних тонах йшлося про кризу механізмів державного управління капіталістичних країн³.

Буржуазна пропаганда будь-якими засобами намагається переконати широку громадськість у тому, що хоч які великі труднощі переживає капіталізм, вони, мовляв, тимчасові, це нібито труднощі зростання, які цілком можуть бути переборені у межах капіталістичного ладу. За фасадом таких ідеологічних прийомів приховується діяльність тих ідеологів та політиків імперіалізму, які, не обдурюючи себе ілюзіями «повного благополуччя», розробляють рекомендації для «внутрішнього користування», здійснення яких спрямоване на стабілізацію політичної системи буржуазного панування. З цією метою правлячі сили країн імперіалізму проводять тотальну мобілізацію як матеріальних і політичних, так і ідеологічних засобів.

За формою свого вираження, за способом аргументації, висновками і рекомендаціями, що розробляються, більшості буржуазних соціальних досліджень є продуктом саме сучасного стану соціально-економічної, політичної і духовної кризи капіталізму. Це можна простежити на прикладі правової ідеології — однієї з провідних сфер ідеології монополістичної буржуазії. Йдеться про те, що класові інтереси буржуазії спонукають її на розробку нових засобів ідеологічного виправдання буржуаз-

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 471.

² Там же, с. 472.

³ Див.: Правда, 1977, 4 лютого.

ної суспільної системи. Неабияка роль відводиться при цьому різноманітним концепціям сучасної буржуазної правової ідеології.

Така роль відводиться правовій ідеології не випадково. Вона зумовлюється тими функціями, які виконує право в житті класового суспільства. Марксизм-ленінізм убачає суть усього права в тому, що воно є піднесено до рангу закону волею пануючого класу, волею, зміст якої визначається матеріально-економічними умовами життя цього класу⁴. Класовий характер права полягає в тому, що воно не тільки виражає даний соціально-економічний базис, але й активно впливає на суспільні відносини, виступаючи як інструмент їх організації і закріплення в інтересах пануючого класу. До того ж право є конституційним компонентом управління в суспільстві. За допомогою правового регулювання досягається нормативна визначеність всієї системи державної діяльності. У праві через нормативно-регулюючі акти дістає своє вираження класова воля економічно пануючих сил, які за допомогою відповідного правового регулювання різних сфер життя суспільства здійснюють і своє політичне панування. Це насамперед придушення своїх класових противників через використання відповідних правових актів.

Сучасний капіталізм вдається до дедалі витонченіших форм правового впливу на суспільне життя. Це виявляється, передусім, у тому, що головний елемент політичної організації буржуазного суспільства — монополістична держава — не обмежується роллю простого охоронця капіталістичних порядків. Зберігаючи свої основні традиційні функції — попередження і придушення класових виступів трудящих, вона активізує і розширює вплив на політичний розвиток, намагаючись пристосувати соціальні відносини до інтересів великого капіталу. Ці функції буржуазної держави як виразника інтересів монополій і фінансової олігархії реалізуються через безпрецедентне втручання в господарське і соціально-політичне життя, концентрацію в ній величезної економічної влади, фінансових ресурсів тощо. Дальше загострення класових суперечностей викликало зростання репресивного апарату капіталістичної держави — поліції, армії, судових, прокурорських органів тощо. Всі ці функціональні і структурні процеси зумовлені єдиним прагненням — якимось «пом'якшити» кризові тенденції в економічній і соціальній сферах, «збалансувати» політичну несталість, підтримати життєздатність буржуазного ладу.

Криза соціально-економічної системи капіталізму знаходить свій очевидний вияв в усіх елементах правової надбудови сучасного буржуазного суспільства. Загальною лінією деградації цієї надбудови є посилення кризових тенденцій в буржуазній законності, на що вказував ще на початку нинішнього століття В. І. Ленін. Це суперечливий процес, в якому резюмуються прагнення монополістичної буржуазії максимально пристосувати правову систему до потреб капіталу і разом з тим забезпечити можливості для використання позаправових методів в механізмі політичного панування монополій. Так, розвиток державно-монополістичного капіталізму викликав розширення неправових методів діяльності буржуазного державного апарату, особливо в розв'язанні питань, пов'язаних з правовим статусом трудящих, їх організації. Численними стали випадки репресій щодо прогресивних діячів країн капіталу, акти сваволі і беззаконня щодо людей праці, порушення конституційних принципів.

Оскільки в сучасних умовах монополістичні сили намагаються здійснювати антидемократичні і авторитарні настанови «легальним» шляхом,

⁴ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.—Твори, т. 4, с. 424.

із зовнішнім додержанням правової форми, в ідеологічній боротьбі особливого поширення набуває практика перенесення центра ваги в «правотворчості» з діяльності законодавчих органів на діяльність виконавчих органів. Оскільки останні в умовах буржуазної політичної системи абсолютно не підвладні трудящим, ігнорують життєві інтереси широких верств населення, у монополістичної буржуазії практично розв'язані руки для створення таких правових норм, яких потребує пануючий клас в даний момент і які нерідко явно суперечать формальним, абстрактно-демократичним конституційним положенням.

Поряд з цим розвиток державно-монополістичного капіталізму потребує різкого збільшення обсягу нормотворчої діяльності для регулювання відносин в господарчій сфері, для функціонування державного механізму. В сучасних умовах, коли підвищується рівень загальної культури і політичної свідомості народних мас, монополістична держава шукає більш надійного ідеологічного камуфляжу своєї справжньої класової суті. Це стимулює виникнення нових нормативних актів, покликаних підтримувати ілюзію законності функціонування державної влади, панування в країні «організованості» і «порядку»⁵. Проте саме цього все більше бракує в країнах капіталістичного Заходу, де порушення і ігнорування прав людини, злочинців, корупція, аморальність, протизаконність дій державних службовців набувають дедалі ширших масштабів. Розглянуті процеси загострюють питання про соціальну роль, значення і можливості права в розв'язанні всіх тих гострих соціально-економічних і політичних проблем, з якими зіткнулося сучасне капіталістичне суспільство.

Під впливом зазначених тенденцій перед буржуазними ідеологами дедалі гостріше постає питання про місце права в сучасному буржуазному суспільстві, його політичній структурі, про способи правового маніпулювання для узгодження буржуазних суспільних відносин з існуючою політичною і економічною структурою, про різноманітні варіанти «правової технології». Подібні питання з особливою актуальністю постали перед буржуазним правознавством на початку 70-х років. Розглянемо деякі тлумачення цих питань, які ще не стали об'єктом докладного аналізу в нашій літературі.

Високий престиж юриспруденції, який історично склався на Заході протягом багатьох десятиріч, тривалий час сприяв підтриманню ілюзій, нібито плюралізм буржуазних правових концепцій є виявом їх творчого характеру. Проте в нинішніх умовах, під впливом зростання нестабільності буржуазної суспільної системи, стає все більш очевидним, що існуючий стан правознавства на Заході, його численні концепції «юридичного позитивізму», «нормативізму», «солідаризму», «історичної школи права», «відродженого природного права», «органічної школи права» та багато інших виявили свою цілковиту неспроможність розв'язати питання про місце і роль права в суспільному розвитку.

Всі традиційні для буржуазного правознавства концепції, досліджуючи проблеми права, штучно вилучають його із загальної системи явищ соціального життя. Головну увагу вони концентрують на аналізі проблем, які стосуються самої правової системи — правових понять, принципів права, специфічних характеристик процесів правотворчості і застосування права, юридичної техніки та ін. Відповідною такому підходу є й методологія правових досліджень, заснована на позитивістських

⁵ Практика останніх десятиліть свідчить про те, що імперіалістична держава прагне надавати «законних», «легальних» підстав для здійснення своїх найрадикальніших заходів, використовуючи при цьому так зване надзвичайне законодавство, яке існує в більшості країн капіталістичного Заходу.

постулатах, нехтуванні будь-якими соціальними принципами, соціологічним аналізом тих суспільно-економічних чинників, які визначають зміст права, на перекрученні співвідношення права і держави, запереченні політичного значення права, гіперболізації законів формальної логіки як ключових методів аналізу правових понять та інститутів⁶.

Серед тих, хто одним із перших звернув увагу на обмеженість позитивістської юриспруденції, яка розглядала всю складну соціальну реальність переважно через призму нібито формально застиглої, досконалої системи існуючих правових норм, були відомі західноєвропейські соціологи і правознавці — Е. Ерліх, М. Вебер, Е. Дюркгейм, С. Дюгі, Ф. Жене та ін.; американські юристи О. Холмс, Б. Кардозо, Р. Паунд та ін. У своїх дослідженнях, що були значною мірою реакцією проти правового формалізму позитивістських правових теорій, вони, виходячи з визнання зв'язку права з соціальними процесами, намагалися досліджувати і оцінювати його не лише як сталу систему норм для прийняття судових рішень, а й як динамічну систему, що зазнає відповідних змін з розвитком соціального середовища.

Проте буржуазні соціологи права, з'ясувавши деякі особливості проблеми, звели її до суто прагматичних методик розв'язання, які обмежувались обґрунтуванням можливості «вільного знаходження права» особою, яка здійснювала застосування правових норм. По суті це був лише заклик до «гнучкішого» застосування існуючих правових норм. Тим самим за словесним визначенням необхідності динамічного розвитку права відповідно до умов зміни соціальної обстановки розроблялась реакційна за своїм змістом установка, що фактично надавала виконавчій владі, чиновникам адміністрації необмежені можливості творити сваволю.

Такий підхід до проблем права охопив тією або іншою мірою всі буржуазні концепції і теорії. Однак пануючі кола сучасної імперіалістичної держави дедалі більше не задовольняє оцінка права в односторонньому порядку — як пасивного інституту суспільного життя, призначення якого обмежується лише своєчасним пристосуванням до вимог суспільної організації з метою здійснення соціального контролю. Посилення державно-монополістичних тенденцій в сучасному капіталізмі, зростаюча централізація і бюрократизація потребує для свого «теоретичного забезпечення» розглядати право як самостійну, активну динамічну силу, що здійснює істотний вплив на процес соціальних змін, на весь хід розвитку суспільства. «Заявляти, що право має відповідати соціальним умовам і соціальним відносинам, що змінюються, — визнає Г. Джонс, — означає встановити тільки половину істини. Відносини між правом і соціальними змінами взаємні, оскільки право і собі може здійснювати формуючий ефект на соціальний розвиток»⁷.

Загальне прагнення буржуазних правознавців створити теорію, яка виходила б з оцінки права як «соціально корисного» інструменту функціонування і зміни суспільства, набуває дедалі більшого поширення в буржуазній юридичній думці. Його суть виражена таким чином: «Сучасні суспільства є дедалі активнішими суспільствами. Право становить один із їх найдійовіших інструментів управління, дуже корисний у тих випадках, коли ним послуговуються правильно; надто небезпечний, коли використовується недоречно. Це зумовлює потребу впроваджувати новий підхід до використання права як інструменту спрямованих змін у

⁶ Albert William. Researches in the Sociology of Law — In: Law and The Social System, New York: 1973, p. 51—53.

⁷ Jones Harry W. An Invitations to Jurisprudence.— Columbia Law Review, 1974, Vol. 74, № 6, p. 1031.

межах політичної програми»⁸. «Право,— пише один із американських правознавців Д. Трубек,— є практичною наукою... Коли правові рішення соціальних проблем перестають задовольняти, то конче потрібно проаналізувати основоположну теорію, з якої вони випливають. Тепер настав такий час, коли говорять неумисно про кризу права і питають: «Право померло?» Стає зрозумілим, що роль права в суспільстві є проблематичною. Такий час вимагає соціальної теорії права»⁹.

Провідну роль у розробці і обґрунтуванні нових теоретичних уявлень про право взяв на себе так званий інструментальний напрям, який виходить з оцінки права як соціально-корисного інструменту функціонування і еволюції суспільства. Цей напрям намагається поєднати правову теорію з соціологією, тісніше пов'язати з політикою. У ньому найчіткіше виявляється прагнення буржуазних ідеологів до усвідомлення і використання організаційно-управлінських можливостей права як інструменту політико-юридичного забезпечення соціальних позицій пануючого класу, засобу здійснення його прагнень. В руслі таких тенденцій здійснюються намагання розробити комплексну, більш активну систему соціально-політичного контролю, «який головним чином спрямований,— як відзначає італійський соціолог Н. Боббіо,— на стимулювання соціально бажаної поведінки»¹⁰.

Щоб посилити ефективність такого контролю, слід накреслити, заявляє, скажімо, відомий італійський юрист професор Е. ді Робілант, нову перспективу досліджень і розпочати пошуки нових моделей права і правової науки¹¹. Завдання полягає в тому, як твердить професор Йельського університету Ч. Рейч, щоб «показати, що має робити право для розв'язання проблем і дилем, які висуває планове суспільство»¹². Такі тенденції до переоцінювання соціальної ролі права, його значення в регулюванні відносин у суспільстві об'єктивно визначаються самим змістом діяльності сучасної монополістичної держави. Властиві цій державі у все зростаючій мірі організаційні, управлінські функції під впливом загострення суперечностей капіталізму і посилення його соціальної нестабільності з необхідністю повинні доповнюватись регламентацією і активним стимулюванням соціально бажаної поведінки громадян в суспільстві, репресивним контролем за розвитком і перебігом подій в усіх його сферах. Відповідно до цього заклик до оцінки і використання права як соціально-корисного інструменту функціонування і еволюції суспільства означає не що інше, як чітке прагнення до найефективнішого використання управлінських можливостей права як інструменту досягнення соціальних цілей монополістичної буржуазії, засобу здійснення її політики. Адже цілком зрозуміло, що в антагоністичному суспільстві не може бути єдиного розуміння антагоністичними класами соціальних змін. Право є знаряддям економічно і політично пануючого класу і використовується ним для досягнення тільки тих цілей, які відповідають його інтересам. Лише так слід розуміти зовні абстрактні твердження про значення права як активного знаряддя, «соціального інструменту, який сприяє одним цілям і стає на заваді іншим:

⁸ Dror Yehezkel. Law as a Tool of Direct Social Change.—In: Law and Social Change. London: 1970, p. 80.

⁹ Trubek David M. Toward a Social Theory of Law: An Essay on the Study of Law and Development.—The Yale Law Journal, 1972, Vol. 82, № 1, p. 1.

¹⁰ Bobbio N. The Promotion of Action in the Modern State.—In: Law, Reason and Justice. Essay in Legal Philosophy, New York, 1969, p. 200.

¹¹ Robilant Enrico di. In: Il diritto nella Society industriale, Milano, 1974, p. 41.

¹² Reich Charles A. The Law of Planned Society.—The Yale Law Journal, 1965, Vol. 75, № 8, p. 1229—1330.

воно має розглядатися в контексті ідеології інтересів, влади і певних обставин»¹³.

Для повнішого розуміння об'єктивно зумовленого процесу банкрутства традиційних юридичних догм і потреби розробки нових ідей слід врахувати, що в минулому на основу буржуазної правової ідеології була закладена концепція «вільної людини». Такий суто індивідуалістичний життєвий ідеал пронизував буржуазну ідеологію домонополістичного періоду. Буржуазні правознавці в цей період займались головним чином абстрактно-спекулятивними міркуваннями про право (філософія права), які безпосередньо не стосувалися широкої соціальної практики.

В нинішніх умовах, під впливом загострення потреби в підтриманні збалансованого співвідношення між різними ланками буржуазної суспільної системи, буржуазна правова теорія дедалі ширше намагається звертатись до вивчення суспільства як соціальної системи¹⁴, відмовитись від вузькоконформативного підходу до права, розуміння права в межах тільки його внутрішньої структури. Провідною тенденцією сьогодні стають спроби оцінити правову систему з «зовнішніх» позицій, як одну із складових частин соціальної системи загалом¹⁵. У цьому напрямі сучасна буржуазна правова теорія дедалі більшою мірою займається теоретичним обґрунтуванням імперіалістичної державної політики, плануванням і прогнозуванням суспільних процесів. Це визнають і самі буржуазні правознавці, відзначаючи, що настав час «встановити з необхідною визначеністю співвідношення між правовими і соціальними змінними», між правом і розвитком економіки, змінами в політиці і правом, розробити техніку вибору належних засобів для досягнення за допомогою права поставлених соціальних цілей¹⁶. Йдеться, отже, про використання права як інструменту ідеологічної класової боротьби, як засобу «теоретичного забезпечення» стратегії і тактики буржуазних політичних партій. Загальним, поєднуючим тут виступає тенденція розглядати право як інструмент, «соціальні цілі якого полягають у встановленні і підтриманні соціального середовища»¹⁷.

Головним напрямом реалізації цієї тенденції є намагання теоретично обґрунтувати, довести законність імперіалістичної державної політики, прагнення дати таку інтерпретацію співвідношення права і політики, згідно з якою право виступало б активним інструментом реалізації інтересів пануючих у капіталістичному суспільстві сил. Відповідно до цього в буржуазній літературі з проблем правознавства дедалі частіше подибуються твердження про службову, другорядну роль права щодо державної політики. І якщо на рівні теоретичної апологетики капіталізму для підтримання пропагандистського міфу про «правову державу» продовжує панувати ідеологічна фікція про «примат права» над державою, то під час вироблення практичних рекомендацій спостерігається акцентування першочергової ролі держави, її органів у функціонуванні юридичних норм і застосуванні права. В повсякденному житті це виступає як підпорядкування норм права вимогам політики, як сваволя і беззаконня у так званих політичних справах.

¹³ Dolber Henneth M. Law and Social Consequences. Some Conceptual Problems and Alternatives.— In: *The Limits of Law*, 1974, p. 214.

¹⁴ Ba r k u m M. Law and the Social System. New York, 1973, p. 6.

¹⁵ Raz J. Institutional Nature of Law.— *The Modern Law Review*, 1975, Vol. 38, N. 5, p. 489.

¹⁶ Skolnik J. H. The Sociology of Law in America. In: *Norms and Action, The Hague: 1969*, p. 175; Zoon Van. Sociology of Law in Netherlands, *Ibidem*, p. 87; D r o g Y. Law and the Social Change.— In: *Sociology of Law. Interdisciplinary Rearings*, San-Francisco, 1968, p. 663.

¹⁷ Jones H. W. Op. cit., p. 1025.

Намагаючись пристосуватись до нових умов, буржуазне правознавство прагне ставити і розглядати такі питання, які воно нещодавно просто відкидало. Це стосується передусім постановки проблем, пов'язаних зі співвідношенням права з суспільством і державою, тенденціями розвитку їх взаємодії тощо. Проте, як це неодноразово доведено практикою, постановка актуальних, справді важливих проблем розвитку суспільного життя і науки ще далеко не означає правильної відповіді на них. Стан сучасного буржуазного правознавства — переконливе тому свідчення. Чимало буржуазних юристів, оцінюючи стан сучасної теорії права на Заході, підкреслюють, що він «не є більше задовільним...»¹⁸. Силкуючись подолати безвихідь, вони нерідко використовують такий метод, як «асиміляція» деяких положень марксизму, даючи їм суб'єктивістську прагматичну інтерпретацію, яка прикривається соціалістичною фразеологією.

Актуалізація потреби в постановці і розв'язанні проблем права в системі соціальних зв'язків показує ідеалістичну обмеженість методології буржуазного правознавства, яка не має навіть відповідного понятійного апарата для їх осмислення. Показово, що концептуальний апарат соціологічного підходу до проблем права, який дедалі більше набуває статусу законності в буржуазному правознавстві, був перенесений з марксистської теорії права, що вона протягом багатьох років взагалі ігнорувалася буржуазним правознавством. Проте таке «звернення» до марксизму полягає в суто термінологічному запозиченні лише окремих понять (таких як «соціальні відносини», «соціальна структура суспільства», «класові, групові інтереси», «соціальна природа права», «діалектика взаємозв'язку права і суспільства», «відносна самостійність права», його «зворотна активна сила», «регулюючі функції права» тощо), воно супроводжується елімінацією практичних висновків з марксистської теорії. Буржуазні правотворці перекручують, фальсифікують головне — революційний дух марксизму, його перетворюючи силу, використовуючи «букву» марксизму в суто утилітарних цілях для надання своїм прагматичним висновкам науковоподібного вигляду. Одним із наочних прикладів цього є, зокрема, намагання розробити за допомогою такого прийому «соціальну», «інструментальну» концепцію права.

Проте, враховуючи відзначене, принципово нових за своєю суттю і змістом висновків за такого підходу очікувати не доводиться. Заперечення буржуазним правознавством об'єктивної закономірності суспільних процесів ґрунтується на соціологічному позитивізмі, який був і лишається органічною частиною його методології. Типово позитивістським обмеженням є «методологічні рефлексії» буржуазних правознавців з їх твердженнями, нібито методологія юриспруденції «в усіх її розгалуженнях заснована на визнанні існування правового феномену незалежно від його соціального змісту»¹⁹. Прихильники «соціальної» теорії права, не долаючи цієї ідеалістичної обмеженості, в аналізі співвідношення права і «соціальних змін» перевертають проблему з ніг на голову: визначальною і кінцевою точкою їх міркувань є насамперед правова норма, через яку вони намагаються аналізувати як соціальні інтереси, так і конфлікти в суспільстві. Словесно декларуючи взаємозв'язок права і соціальних змін в суспільстві, вони ігнорують первинність, визначальний характер соціально-економічних відносин для змісту права, специфіки його функціонування. Нехтування соціально-класовою природою права приводить до протиставлення правових інститутів та ін-

¹⁸ Albert William. Op. cit., p. 48.

¹⁹ Shiff D. M. Social-Legal Theory: Social Structure and Law.— The Modern Law Review, 1976, Vol. 39, N. 3. p. 297.

ших соціальних явищ, зрештою — до неправомірної ізоляції права. Кінець кінцем буржуазні правознавці стурбовані насамперед аналізом «наслідків застосування права» в інтересах, зрозуміло, тих, хто здійснює владу в капіталістичному суспільстві.

Характерною ознакою буржуазної правової думки є ідейне безладдя, посилення кризи в методології. Це особливо стосується таких її характерних рис, як антиісторизм, ідеалістичне тлумачення суспільного розвитку, заперечення провідної і визначальної ролі матеріального виробництва, класової суті і змісту права, підміна діалектичних закономірностей зв'язку права з іншими соціальними явищами функціоналізмом та ін. Становище буржуазної правової науки багато в чому нагадує вульгарну політекономію. Як і вульгарна буржуазна політекономія, яку критикували основоположники марксизму, буржуазне правознавство фетишизує поверховий бік суспільних явищ, не торкаючись і не розкриваючи глибинних процесів в житті капіталістичного суспільства. Більшість його представників виходять з такого розуміння суспільства, його розвитку, за яким вихоплюється лише один бік соціальної реальності і до нього зводиться вся складність і розмаїтість зв'язків права. Визначальними тут виступають намагання всіляко перекрутити і приховати його матеріальну, соціально-економічну детермінацію, його класовий зміст як волі буржуазії, піднесеної в ранг закону. За такою фразеологією насправді приховуються намагання буржуазної юридичної науки на сучасному етапі знайти шляхи підвищення соціальної ефективності права в інтересах сучасного монополістичного капіталу. Звідси — тенденція до обгрунтування правомірності розширення функцій монополістичної держави у справі репресивного регулювання соціальної поведінки за допомогою правових інститутів.

Визначальним напрямом реалізації цієї тенденції є акцентування однакової відповідальності всіх органів держави — законодавчих, виконавчо-розпорядчих, адміністративних, судових та інших — у здійсненні соціальних цілей буржуазного права за допомогою тих рішень, які виносяться. Ці рішення дедалі відвертіше підпорядковуються досягненню «бажаних соціальних наслідків», які регламентуються на основі панівних у суспільстві уявлень про демократію і «якості життя». Водночас такі визначальні критерії ефективності юридичних рішень, як законність і обгрунтованість, відсуваються, звичайно, на другий план, а нерідко і зовсім нехтуються. Характерна щодо цього позиція відомого американського юриста Л. Фуллера, який на питання, чи залежить діюче право від слів або дій, дає таку відповідь: як від того, так і від іншого. Показове пояснення Л. Фуллером того, що є вирішальним під час розробки юридичного рішення. Він заявляє: «Коли наші інтереси передбачаються спеціальною нормою.., ми знаходимо відповідь у встановлених словах. У разі, коли існуючі норми не задовольняють наших інтересів, тоді право залежить від дій судді»²⁰. Основною підмогою в застосуванні права є кінець кінцем вимоги державної політики. Таким чином фактично зрівнюються доцільність рішення, з одного боку, законність і обгрунтованість, з другого. Деякі з західних теоретиків при використанні такої «інструментальної» логіки не спиняються навіть перед тим, щоб, спекулюючи на необхідності прийняття насамперед «соціально бажаних рішень», надавати перевагу соціальній доцільності рішення. На практиці це означає покладення на виконавчо-розпорядчі органи держави, в обхід компетенції законодавця, значної долі функцій щодо визначення правової політики, тобто волюнтаризм у використанні правового меха-

²⁰ Fuller L. Anatomy of Law, New York — Washington — London: 1968, p. 11.

нізму. Це — закономірний результат прагнень підвести юридичну базу під посилення впливу монополістичної держави.

Нерідко подібні абстрактно-утопічні декларації використовуються апологетами капіталізму як «теоретична» основа наклепів на соціалістичне право, для фальсифікацій розв'язання соціалізмом проблем взаємовідносин держави і особи. З цією метою ідеологи антикомунізму вдаються до різних прийомів, щоб дискредитувати соціалістичне право, зобразити його як таке, що на відміну від права «західного зразка» нібито не має престижу, гуманістичної цінності в суспільстві. Особливо посилили вплив такого роду інсинуації в зв'язку з обговоренням і прийняттям нової Конституції СРСР, нових Конституцій союзних і автономних республік. Буржуазна пропаганда розгорнула широку політичну та ідеологічну кампанію під брехливими закликами «захисту прав людини», «свободи», «демократії» в соціалістичних країнах. У спеціалістів холодної війни, зазначає товариш Л. І. Брежнев, «одна мета: перешкодити зростанню впливу соціалізму на умі людей, посіяти будь-якими засобами недовір'я і неприязнь до нього. Звідси шаблонні вигадки, безсоромні фальсифікації і пряма брехня про Радянський Союз в розрахунку на слабку обізнаність аудиторії, на легковірних читачів, слухачів, глядачів. Звідси і тенденції не стільки інформувати про нову Радянську Конституцію, скільки перекрутити її зміст, применшити її значення, а по можливості і просто замовчати найважливіші її положення»²¹.

Подібні прийоми ідеологи імперіалізму застосовують для того, щоб приховати відсутність справжньої демократії в країнах капіталу, принизити дійсне значення права як величезної соціальної цінності в умовах соціалізму. Конституція СРСР стала переконливим спростуванням антикомуністичної кампанії з приводу соціалістичної демократії, прав і свобод громадянина соціалістичної держави, одним з найважливіших засобів поширення правди про переваги соціалізму, могутнім стимулом у боротьбі трудящих капіталістичних країн за свої громадянські і соціально-політичні права. Трудящі в усьому світі добре усвідомлюють, що саме капіталізм є суспільством експлуатації і нерівності, в якому порушуються найелементарніші права і свободи людини, в тому числі і священне право на саме життя.

* * *

В условиях нынешнего этапа общего кризиса капитализма, поражающего все его общественные институты, буржуазное правоведение оказывается в первом эшелоне мобилизуемых империалистическим государством средств, призванных помочь в разработке рекомендаций для реформации капитализма на его собственной основе. Под воздействием этих процессов в центр буржуазных правовых исследований были выдвинуты вопросы соотношения «общественных изменений» и права, роль права в достижении «желательных социальных изменений» и т. п.

Марксистский критический анализ концепций, предлагаемых сторонниками «социальной теории права», показывает, что эти концепции суть попытки теоретически обосновать и воплотить в правовую норму усиление влияния монополистического государства, прежде всего его исполнительно-распорядительного аппарата на течение социально-политических процессов.

²¹ Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення.— К.: Політвидав України, 1977, с. 18.

МЕТОДОЛОГІЯ І ЛОГІКА ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Питання методології і логіки історичного дослідження є дуже актуальним. Останніми десятиріччями у нашій країні активно розробляється методологія і логіка дослідження у галузі природничих наук, особливо фізики; гуманітарним же наукам, зокрема історії, в цьому розумінні приділялася значно менша увага.

Можна назвати лише кілька монографій і збірників, присвячених логіці і методології історичної науки.

Від часу становлення логіки наукового дослідження як особливого розділу матеріалістичної діалектики стало очевидним існування специфічної проблематики логіки і методології історичного дослідження. Внаслідок усвідомлення її важливості для підготовки істориків у деяких університетах, наприклад Одеському, були запроваджені спецкурси. Але читання їх пов'язане з труднощами через майже цілковиту відсутність навчальної літератури.

Книга В. В. Косолапова* є першою в нашій літературі фундаментальною працею, в якій методологія і логіка історичного дослідження викладені як єдина, цілісна дисципліна. Автор зробив дуже багато, він використав величезну кількість джерел — доробок істориків, історіографів, логіків і методологів науки російською, українською й іноземними мовами. З усіх питань, що розглядаються, автор піддає аргументованій критиці ідеалістичні і метафізичні явлення, поширені в сучасній буржуазній філософії й історіографії. Спираючись на твори основоположників марксизму-ленінізму, він творчо застосовує і здобутки радянських учених — як філософів, так і істориків. У книзі, зокрема знайшли відображення (хоча, з нашого погляду далеко не достатнє) праці, присвячені системному підходу й методу моделювання. Розробок з цієї проблематики в історичній науці поки ще немає — отож, авторів довелось самостійно розробляти зазначені питання, так само як і багато інших. Тоді ж, коли мова заходить про ті чи ті дискусійні проблеми (як, скажімо, питання про природу історичного факту), дослідник детально аналізує наявні точки зору й визначає свою позицію.

Особлива увага в ній приділяється визначенню основних понять методології і логіки історичного дослідження, у тому числі їх предмета. Автор розрізняє методологію історичного дослідження (як спеціальну методологію історії) й історичний матеріалізм, як загальну методологію суспільних наук

(с. 50). Тут відзначається, що деякі радянські дослідники виступають проти такого розмежування. Питання це має не тільки термінологічне значення; воно пов'язане з виявленням специфіки методології історії порівняно з методологією інших суспільних наук, скажімо, політичної економії. Якщо ж розрізнити поняття «методологія історичного дослідження» і «логіка історичного дослідження», що робить автор, то специфічних проблем методології історії, відмінних від загальних проблем методології суспільних наук, залишається дуже мало. Фактично вони зачіпаються тільки в деяких параграфах третього розділу. Що ж до першого і другого розділів, то вони, по суті, цілком присвячені проблемам історичного матеріалізму.

Було б великою помилкою ігнорувати питання, розглянуті у цих розділах, проте їх розв'язання, як нам здається, має бути передумовою, а не предметом спеціального дослідження рецензованої монографії. На думку В. В. Косолапова, логіка історичного дослідження — це наука, яка вивчає логічні властивості історичного знання в його єдності з об'єктивною логікою історичної реальності (с. 56). Таке визначення не викликає принципових заперечень, однак на практиці його застосування утруднене, тому що не зрозуміло, які саме властивості історичного знання є логічними і що мається на увазі під логікою історичної реальності. Перелік питань логіки історичного дослідження, наведених як визначення на с. 55, не розв'язує проблем, бо ж немає гарантії того, що він є повним. Не завжди зрозумілий критерій відмінності проблем логіки наукового дослідження від проблем суміжних наук, і передусім — історичного матеріалізму. В сумнівних випадках автор воліє розглядати проблему, а не ігнорувати її. Це добре, але інколи спричинює деяку аморфність у побудові книги.

Строго кажучи, логічні властивості історичного знання є предметом лише двох з п'яти розділів монографії. Це — розділ IV «Специфіка історичного знання» і розділ V «Логічні рівні процесу історичного дослідження».

Спиномся на низці дискусійних проблем, які аналізуються у книзі В. В. Косолапова. До них належить проблема існування специфічних історичних закономірностей. Частина наших філософів і істориків визнає існування таких закономірностей, відмінних від соціологічних законів, інші — заперечують це. В. В. Косолапов поділяє перший погляд, хоча висуває іншу підставу для виділення історичних закономірностей — не час, а характер їх діяння. Такі закономір-

* Косолапов В. В. Методология и логика исторического исследования. — К.: Политиздат Украины, 1977. — 382 с.

ності «ніколи не реалізуються повністю, а виступають тільки як тенденції історії» (с. 69).

Дискусія з цього питання мала б більш предметний характер, якби були наведені приклади специфічно історичних закономірностей або законів (автор не розрізняє цих понять). Два приклади, до яких вдається В. В. Косолапов (закон відповідності характеру виробничих відносин рівневі розвитку продуктивних сил суспільства — с. 70 і закон спадкоємності розвитку культури в її матеріальній і духовній формах — с. 69), на наш погляд, не служать доведенню його думки. Методи теоретизації історії, справді, істотно відрізняються від методів теоретизації інших наук, але поняття специфічно історичного закону тут не відіграє особливої ролі. Цікаво співвідначити, що в розділі V, розглядаючи співвідношення емпіричного і теоретичного рівнів в історичному дослідженні, В. В. Косолапов у своїй схемі, що відображає структуру такого дослідження, не згадує про відкриття історичних закономірностей.

У певному розумінні поняття історичної закономірності, відмінної від соціологічної, має сенс. Але нам здається, що тут треба вести мову не про загальноісторичну, а про частково-історичну закономірність, безпосередньо пов'язану з певним історичним фактом. Наприклад, закономірність у знахідках якогось типу зняряд може вказувати на конкретний факт — рух того чи того народу чи племені. Закономірність такого роду не є соціологічним законом. Вона не є й загальноісторичною. Це — частково-історична закономірність. Її відмінність від наукових законів, які пояснюють факти, — у тому, що вона сама пояснюється фактами.

Важливе наступне питання, що його порушує В. В. Косолапов, — про застосування в історичній науці системного підходу. Можна погодитися з автором, що в трактуванні поняття системи ще немає одностайності. Але в галузі розробки методологічних і логічних проблем теорії систем, що формується, зроблено чимало, і було б цікаво застосувати результати цих досліджень в аналізі історичного процесу. Автор вдається до цього, визначаючи поняття історичної системи. На його думку, це — «суспільно-історичне утворення, яке має певний рівень організації (мнливий у часі), соціально-класову структуру (яка змінюється в часі і просторі), історію і функціонує у певному суспільно-історичному і природному середовищі як єдина цілісність, що само-розвивається» (с. 76). Визначення, як нам видається, вельми громіздеке, містить багато другорядних ознак. Не будемо спинятися на ньому докладніше, бо, гадаємо, застосування системного підходу в аналізі історичного процесу не робить таке визначення киче потрібним. Цей підхід передбачає не виділення особливого класу — історичних систем, а розробку способів подання будь-якого об'єкта, що цікавить історика, у вигляді певного роду системи. Ці системи можуть мати найрізноманітніші характеристики

ки, різні значення так званих системних параметрів. Зокрема, не всі вони виявляються такими, що самоорганізуються. Історика цікавлять і такі об'єкти, як, скажімо, маршрути походів Олександра Македонського, а вони зовсім не належать до останніх.

Застосування загальної теорії систем в історичних дослідженнях буде ефективним тоді, коли вдасться встановити зв'язок між характеристиками об'єктів, що безпосередньо цікавлять історика, і значеннями системних параметрів. У такому разі зв'язки між значеннями системних параметрів, які встановлюються в загальній теорії систем, можуть бути використані як посередкова ланка для виявлення тих зв'язків між характеристиками об'єктів, що їх безпосередньо вивчає історія. Наприклад, якщо буде встановлено, що специфічною ознакою тієї чи тієї культури є потяг до гетерогенних, центрованих систем і потім буде знайдено твір мистецтва, що становить систему з саме цими значеннями системних параметрів, то можна зробити вельми вірогідний висновок, що даний твір належить саме до цієї культури.

Застосування загальної теорії систем у тій чи тій конкретній науці багато в чому аналогічне застосуванню математики. Ідея математизації історичного дослідження становить предмет спеціального дослідження у розділі III рецензованої праці. Маємо сказати, що ставлення В. В. Косолапова до цієї ідеї досить суперечливе. З одного боку, він визнає, що вдосконалення історичного пізнання відбудатиметься з допомогою математичних методів. З другого — категорично стверджує, що, хоча існує математична фізика і в принципі може бути створена математична соціологія, — математична історія неможлива (с. 178) і що історичне знання у своїй основі принципово не може бути формалізоване (с. 177).

Наведення аргументів автора на користь останнього положення і наших контраргументів посіло б багато місця. Отож, зауважимо лише, що з автором можна було б погодитися в тому разі, якби малася на думці не математика взагалі, а математика в її конкретній, сучасній формі. Сучасна математика пристосована здебільшого до потреб природничих наук. Але ж вона розвивається. Вона змінює свій характер. Під впливом потреб конкретних наук виникають все нові й нові її розділи. Зокрема, нові розділи можуть виникнути і вже виникають під впливом запитів суспільних наук, у тому числі й історії. І саме з допомогою цієї математики цілком можливе здобуття строго математизованого знання про історичний процес.

Велику увагу приділяє В. В. Косолапов проблемі історичного часу і процесові цілепокладання. Тут істотне значення має твердження про «притаманну природі всеоживлюючу властивість до впорядкування, підвищення рівня організації в речах» (с. 97). Для позначення цієї здатності використовується кібернетичний термін «неген-

тропія». Стосовно історичного процесу — автор нібито правий. Але як співвіднести це з тим, що в природі, як відомо, панує друге начало термодинаміки, що полягає в спонтанному зростанні безпорядку, хаосу, зниженні рівня організованості.

Для того, щоб розв'язати проблему співвідношення ентропійних і негентропійних процесів, нам видається, потрібно відмовитися від абсолютизації понять порядку і хаосу. Потрібно зважати на відносність цих, як і інших діалектичних категорій (форми і змісту, причини і наслідку, випадковості і необхідності). Якщо зважити на сказане, стає очевидним, що безглуздо говорити про те, що в світі є тенденція до зростання форм, причин або випадковості. Розрізнення форми і змісту, причини і наслідку, випадковості і необхідності застосоване лише до тієї чи тієї конкретної ситуації. Те саме можна сказати про порядок і хаос. Порядок в певному розумінні не суперечить хаосу. Тому говорити про властивість природи прагнути впорядкування так само неправильно, як говорити про притаманну їй тенденцію до зменшення порядку. На наш погляд, краще потрібно переглянути поняття ентропії як міри хаосу як такого, а так само і корелятивне щодо нього поняття негентропії. Тільки беручи поняття порядку і хаосу в їх діалектичній єдності, можна здійснити правильний теоретичний аналіз цих важливих проблем.

Нарешті, хотілося б спинитися на питанні про історичний факт. Автор — спеціаліст з даної проблеми, давно розробляє П. Йо-

му належить монографія, присвячена з'ясуванню гіпсологічної природи наукового факту, і низка статей на цю тему. У рецензованій монографії зіставляються погляди на природу факту, що містяться в нашій літературі. Проблема полягає от у чому: чи існують факти об'єктивно, поза свідомістю, або ж вони є тільки елементом наукового, зокрема, історичного, знання? В. В. Косолапов ставить питання зовсім не так. Він відкидає ту точку зору, згідно з якою існують об'єктивні факти і факти науки, що їх відображують. На його погляд, факт — це квант інформації, і, як усяке інше знання, він втілює не тільки абсолютну, а й відносну істину. Однак, будучи знанням, факт становить собою єдність об'єктивного і суб'єктивного, є немовби перетином того і того. В об'єктивній дійсності фактові відповідають «річ», «об'єкт», «явище», «подія».

Немає можливості спинитися на всіх проблемах, що розглядаються у великій за обсягом і змістовній праці В. В. Косолапова. Підкреслюємо, що ми обрали для аналізу лише низку питань, щодо яких наша думка відрізняється від погляду автора рецензованої монографії. Обминаємо менш істотні зауваги, а також помічені нами нетрої міркування, неточності, що неминучі у першому дослідженні такої складної і великої за обсягом проблеми. Велика теоретична і практична цінність праці В. В. Косолапова через них не стане меншою, а в процесі дальшої роботи вони, сподіваємось, будуть виправлені.

А. І. УЙОМОВ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ АТЕЇСТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ

Зростаючий авторитет науки і грандіозні успіхи суспільної практики є найважливішими причинами прогресуючого занепаду всіх без винятку різновидів ілюзійного світорозуміння, у тому числі — релігійних. Дедалі очевиднішим стає й знецінення головної релігійної ідеї — ідеї бога, розклад всякої віри в надприродне, всякої релігійності, що свідчить про глибоку кризу релігійної ідеології, втрату нею колишньої суспільної значущості, невпинне звуження сфери впливу. Така вихідна позиція аналізу корінної проблеми атеїстичної теорії і практики — подолання релігії і формування наукового матеріалістичного світогляду, що розробляється в монографії О. С. Оннщенко «Социальный прогресс, религия, атеизм»*.

* Оннщенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм. (Эволюция современ-

Це центральне завдання розв'язується автором за допомогою широкого узагальнення репрезентативного матеріалу конкретно-соціологічних досліджень, осмислення сучасних даних наук про людину, критичного аналізу релігійної літератури. Рецензована книжка не будується шляхом простого прирощення нового до відомого, вона присвячена дослідженню теоретичних і практичних проблем, які висуваються перед атеїзмом сучасним соціальним і науково-технічним прогресом, еволюцією сучасної релігійної свідомості, змінами в ідеології і діяльності релігійних організацій, внутрішнім розвитком самого атеїзму. О. С. Оннщенко, розглядаючи комплекс складних питань дальшого розвитку теорії і практики наукового атеїзму у нинішнього релігійного свідомості і проблеми формування атеїстичного мировоззрення). — Київ: Наукова думка, 1977. — 344 с.

ніх умовах, не уникає дискусійних питань, стосовно яких завжди намагається визначити свою позицію якнайчіткіше. До них належать, зокрема, питання про співвідношення міфологічного і релігійного світоглядів, взаємодію релігійних і нерелігійних елементів у свідомості сучасного віруючого, історичну еволюцію релігії, соціальні функції атеїзму, вплив науково-технічної революції на розвиток категоріального апарата наукового атеїзму та ін. Все це робить рецензовану монографію справді цікавою, насиченою polemічним матеріалом, оригінальними висновками і дієвими практичними рекомендаціями.

Проблема формування наукового світогляду, атеїстичної переконаності особи досліджується автором у контексті всієї багатогранності принципів, методів, засобів і форм організації виховного процесу. Так, наприклад, аналіз закономірностей і тенденцій становлення наукового світогляду має безпосередньо співвідноситися зі способом життя різних категорій населення, зі ступенем засвоєння ними наукових знань, з характером еволюції релігійної свідомості віруючих, типами релігійного світогляду. Розглядаючи особливості релігійної свідомості, автор виділяє два основних типи релігійного світогляду: теїстичний (віра в бога-особу) і нетеїстичний (віра в безлику надприродну силу). Аналіз останнього типу релігійного світогляду важливий з погляду потреб удосконалення орієнтації форм і методів атеїстичного впливу на ті категорії віруючих, які дотримуються нетрадиційних, а то й нецерковних форм релігійності, оскільки тут, з одного боку, яскраво виявляється процес руйнування таких догматичних уявлень, як креаціонізм чи супранатуралізм, а з другого, — домінуючого значення набувають елементи скептицизму, деїзму і пантеїзму. Автор справедливо підкреслює, що переважаючи у свідомості значної частини віруючих, теїстично-дуалістична і пантеїстично-деїстична картина світу може бути перехідним ступенем від релігійного до атеїстичного світогляду, однак може і консервуватись, стаючи визначальним елементом релігійності. В книжці дається чимало слушних рекомендацій, як враховувати все це в організації і методиці диференційованого підходу до віруючих.

Автор, безперечно, правий, коли твердить, що в умовах трансформації свідомості сучасних віруючих, модернізації ідеології і тактики релігійних організацій, змін у способі життя віруючих під впливом соціального і науково-технічного прогресу, перед атеїстичною теорією і практикою постають нові завдання. Зокрема, актуальною стає боротьба з тими формами релігійної ідеології, в яких основні догмати даються в оновлених, науково-подібних формулюваннях, а в систему богослов'я включається чимало важливих соціальних питань, що цікавлять сучасних людей. Той, наприклад, факт, що богошукачі наших

днів намагаються зобразити релігію головним носієм суспільного і морального прогресу і вирішальним засобом розвитку соціальної активності віруючих, робить необхідним комплексний аналіз ідеологічної і світоглядної функції релігії, показ безпідставності ототожнення релігії з теорією і методологією прогресивних соціальних перетворень. Потребують критичного осмислення і богошукацькі спроби розробити таку теологічну систему, яка б доводила необхідність християнства, буддизму, ісламу та інших релігій внаслідок їх нібито незамінних інтеграторських і стабілізаторських функцій у суспільстві.

Рецензована книжка містить розгорнуту критику модерністських, у тім числі і богошукацьких тлумачень ідеї бога, суті і функцій релігії. У книжці послідовно і чітко проведено тезу, що релігія в будь-якій, модернізованій чи традиційній формі була і лишається антинауковою і внаслідок цього завжди відігравала і відіграє негативну соціальну роль.

О. С. Онщенко одним із перших в нашій атеїстичній літературі зробив вдалу спробу розкрити особливості сучасного богобудівництва, його співвідношення з релігійним модернізмом, богошуканням, ревізіонізмом. У монографії цим питанням присвячено спеціальний розділ, де показано ревізіоністський характер вихідних ідейних установок сучасного богобудівництва, розкрито ідейну безплідність його намагання подолати протилежність матеріалізму і ідеалізму, синтезувати науку і релігію, теїзм і атеїзм, ревізувати марксистську оцінку релігії як «опіуму для народу», зобразити релігію «ферментом» соціального прогресу. Книжка дає переконалий картину того, як спроби перегляду марксистсько-ленінського атеїзму з необхідності призводять ревізіоністів до богобудівництва, у болото попівщини, до світоглядної та ідейно-політичної плутанини.

Відзначаючи новаторську постановку і глибокий аналіз актуальних теоретичних питань у розділах про сучасне богошукання і богобудівництво, слід, однак, зауважити, що відносини цих течій з різними напрямками сучасного філософського ідеалізму автором розкрито далеко не повністю. Якщо ідейний зв'язок богошукання з неопозитивізмом, екзистенціалізмом, теїярдизмом в основних рисах з'ясовано досить повно, то вплив феноменології, неофрейдизму, персоналізму на богошукацькі і богобудівничі концепції розглядається надто побіжно. Доцільно було б також розширити показ зазначення богошуканням і богобудівництвом ідей з філософської антропології. Все це зробило б критику богошукання і богобудівництва розгорнутішою.

Однією з безсумнівних позитивних рис монографії О. С. Онщенко є те, що в ній філософський аналіз змісту і еволюції сучасної релігійної свідомості підпорядкований завданням удосконалення системи атеїстичного виховання. У ній читач знайде

ряд філософських, соціологічних, соціально-психологічних і методологічних проблем атеїстичного виховання відповідно до нижчого рівня розвитку соціального і природіщонаукового пізнання, змін, викликаних у світогляді і психології людей, особливо віруючих, сучасною науково-технічною революцією. Автор обґрунтовує немало важливих рекомендацій про те, як поліпшити світоглядне виховання, посилити його атеїстичні аспекти, побудувати диференційовану роботу з різними категоріями віруючих, враховувати в атеїстичній пропаганді висновки і рекомендації соціальної, вікової, педагогічної психології, теорії і практики засобів масової інформації і пропаганди.

Докладну розробку у рецензованій праці знайшли такі важливі для практики питання, як специфіка змісту і основні елементи наукового управління процесом атеїстичного виховання, критерії результативності атеїстичної роботи. Автор слушно рекомендує при визначенні результативності атеїстичної роботи враховувати всю сукупність змін в ідеологічних, політичних, соціальних, моральних, культурних і ін. позиціях релігійних організацій, у світогляді, психології, поведінці, побуті, в усьому способі життя віруючих. Відповідно, і систему атеїстичного виховання пропонується будувати так, щоб вона охоплювала комплексним впливом всі категорії населення і сприяла б цілеспрямованій зміні духовного світу віруючих. І тут не можна не погодитись з авторським висновком про те, що «однією з головних причин низької ефективності атеїстичних заходів нерідко є саме відсутність конкретних знань про об'єкт, на який спрямовується пропаганда, підхід до віруючих з книжними уявленнями про них і взятими з минулого, але не перевіреними сьогодишньою практикою, рекомендаціями (с. 160).

З погляду потреб практики атеїстичної роботи цілком виправданим є прикінцевий розділ монографії, присвячений розгляду особливостей змісту і методиці атеїстичної критики клерикального антикомунізму. Тут докладно висвітлюються форми і методи використання релігії антикомуністами з метою ідеологічного проникнення в соціалістичні країни, спекуляції навколо проблем прав людини, показана вся безпідставність клерикальних спроб теоретичного «спростування» марксистсько-ленінського атеїзму, фальсифікації атеїстичного виховання. Автор справедливо підкреслює, що викриття клерикально - буржуазних фальсифікацій атеїзму є частиною боротьби з антикомуністичними ідеологічними диверсіями, боротьби наукового, комуністичного світогляду зі світоглядом антинауковим, буржуазним. Цінність його дослідження в тому, що він не тільки аналізує форми, методи і ка-

нали клерикальної пропаганди за кордоном, а й показує, як атеїстична пропаганда повинна враховувати потреби сучасної ідеологічної боротьби, коригувати свої позиції у цій справі, більш чітко визначати форми і методи нейтралізації впливу на віруючих зарубіжних релігійних центрів.

Як уже було сказано, О. С. Онщенко не уникає складних, дискусійних питань теорії наукового атеїзму, намагаючись внести свою частку в їх розв'язання. Це, зокрема, можна сказати про виділення і аналіз історичних типів масового світогляду в їх співвідношенні з релігією, класифікацію історичних типів самої релігії. В основу авторської позиції покладено чітке визначення залежності між типом світогляду і характером соціально-класових умов. Сам по собі такий підхід не викликає заперечень. Але не можна цілком погодитись з дещо жорстким «прив'язуванням» певних історичних типів світогляду до відповідних історичних умов без всебічного врахування перехідних типів світогляду і змішаних його різновидів. Щоправда, в монографії підкреслюється (див. с. 22—23), що в кожній з докомуністичних формацій поряд з панівним типом світогляду існують також елементи минулого і майбутнього типів світогляду. Однак ця досить плідна теза для аналізу співвідношення історичних типів світогляду в монографії достатньою мірою не розгорнута.

Напевно, не зовсім точною буде характеристика позиції сучасних богошукачів, коли їх ідеї дезантропоморфізації бога, що супроводжуються антропоморфізацією самої релігії, розглядати як перехід на точку зору Л. Фейєрбаха (див. с. 86). Мабуть, точніше буде говорити про те, що сучасні богошукачі не стільки переходять на позиції Фейєрбаха, скільки спекулюють на історичній обмеженості його філософських поглядів, особливо в питаннях оцінки перспектив і долі релігії, її ролі в перетворенні суспільних відносин. Вони намагаються використати найслабкіші сторони його «релігії любові» для обґрунтування своїх варіантів модернізованої релігії.

Загалом монографія О. С. Онщенко становить серйозне наукове дослідження ряду корінних проблем формування науково-атеїстичного світогляду. Висновки і рекомендації цієї книжки спрямовані на поліпшення всієї системи атеїстичного виховання, орієнтують практичних працівників на активну роботу у справі подолання релігійних пережитків. Зміст її спрямовує на всебічне теоретичне осмислення завдань організації комплексного процесу формування наукового світогляду і виховання нової людини.

М. П. НОВИКОМ

Наші автори

- ГОЛОВАХА** — доктор філософських наук, старший науковий співробітник
Іван Петрович Інституту філософії АН УРСР
- ІВАНЬО** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
Іван Васильович Інституту філософії АН УРСР
- ШЕВЦІВ** — м. Київ
Вячеслав Данилович
- ЛАВРИНОВИЧ** — доктор історичних наук, завідувач кафедри історії КПРС
Микола Іванович і політехномії Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка
- САФОНОВ** — кандидат філософських наук, завідувач кафедри філософії
Юрій Федорович Севастопольського приладобудівного інституту
- ВОЛОВИЧ** — кандидат філософських наук, старший викладач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України
Володимир Іллч
- ГЕНДІН** — доктор філософських наук, завідувач кафедри філософії
Олександр Мойсейович і політехномії Красноярського державного педагогічного інституту
- ДЕПЕНЧУК** — доктор філософських наук, завідувач відділом філософських питань природознавства Інституту філософії АН УРСР
Надія Павлівна
- ГРОЗА** — старший викладач Одеського інституту народного господарства
Людмила Павлівна
- ЗАБИГАЙЛО** — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
Володимир Костянтинович Інституту держави і права АН УРСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.

Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор І. В. Плюта

Здано до набору 17.11.78. Підп. до друку 18.01.79. БФ 24285. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9,1. Обл.-вид. арк. 9,45. Тираж 2000 пр. Зам. 8-1203.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 1, 1979. (На українському мові). Научно-теоретичний журнал Інституту філософії АН УРСР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Госкомиздата УРСР. 252004, Киев-4, Репіна, 4.

До уваги авторів

1. Рукописи до редакції журналу «Філософська думка» надсилаються у 4-х примірниках (перший—обов'язково!), надрукованих через 2 інтервали, не більше 60 знаків у рядку, на стандартному письмовому папері, що не пропускає чорнила, з полями ліворуч. Кількість рядків на сторінці не повинна перевищувати 30.

У тексті не можна робити рукописні вставки і вклейки. Статті, надруковані на портативній машинці, не приймаються.

2. Обсяг статті не повинен перевищувати 18, повідомлення 10—12, рецензії 8—10 сторінок.

3. У кінці статті слід зазначити прізвище, ім'я, по батькові автора (чи авторів), місце роботи, науковий ступінь, звання, посаду, повну поштову домашню адресу, номер телефона (службовий або домашній).

4. Рукопис має бути обговорений і рекомендований кафедрою. Стаття вважається прийнятою до друку після схвалення її редколегією журналу. Доопрацьовані тексти редколегія розглядає повторно.

5. Прізвища, ініціали, іншомовні назви чи окремі слова, формули слід вписувати чітко. Індекси і степені відзначати олівцем.

6. Посилання на літературу даються в кінці кожної сторінки за порядковим номером за схемою: 1) на книжки: прізвище і ініціали автора, повна назва праці, місце видання, назва видавництва, рік видання, сторінка; 2) на статті із збірників чи колективних монографій: прізвище і ініціали автора, назва статті, назва збірника чи монографії і їх повні вихідні дані (за п. 1); 3) на статті із журналів: прізвище і ініціали автора, назва статті; 4) на твори основоположників марксизму-ленінізму: прізвище і ініціали автора, назва твору, далі повна характеристика тому нового зібрання творів, де вміщено згаданий твір, сторінка.

Цифрові дані і цитати, назви постанов мають бути перевірені і завізовані автором на полях.

40 коп.

Индекс 74526

«НАУКОВА ДУМКА»

Філософ. думка, 1979, № 1, 1—104